Liberalismul care îmi place

BOGDAN GLĂVAN este profesor universitar de economie şi Director al Centrului de Economie Politică şi Afaceri „Murray Rothbard” din cadrul Universităţii Româno-Americane, Bucureşti. A publicat mai multe articole în *American Journal of Economics and Sociology*, *Quarterly Journal of Austrian Economics*, *Independent Review*, *Betriebswirtschaftliche Forschung und Praxis* şi a îndeplinit rolul de referent pentru publicaţii ştiinţifice prestigioase, printre care *British Journal of Sociology*. De asemenea, a publicat în 2009 cartea*împo triva curentului. Însemnări despre criza financiară actuală* şi este coautor al volumului *Capitalismul. Logica libertăţii*, Editura Humanitas, 2013.

Implicat în dezvoltarea de proiecte antreprenoriale şi cu experienţă în domeniul consultanţei politice, Bogdan Glăvan a susţinut constant libertatea şi responsabilitatea individuală, precum şi meritele instituţiilor inclusive, propice cooperării sociale. Prin Centrul Rothbard, distins în anul 2011 cu Templeton Freedom Award, fiind considerat cel mai bun centru universitar din lume promotor al libertăţii economice, s-au organizat şcoli de vară, conferinţele unor economişti şi gânditori marcanţi, s-au tradus cărţi şi s-a constituit o selectă bibliotecă a Şcolii Austriece de economie.

Autor a sute de articole în presă, Bogdan Glăvan este un invitat constant în emisiunile de profil ale posturilor TV şi scrie frecvent comentarii de economie politică pe blogul personal www.logec.ro.

BOGDAN GLĂVAN

Liberalismul

care îmi place

ANACRONIC
Editura Anacronic Domneşti, România
www.anacronic.ro e Anacronic, 2018
Tiparul executat de Artorint Bucureşti, România
ISBN 978 – 606 – 94392-O-3
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
GLĂVAN, BOGDAN
Liberalismul care îmi place / Bogdan Glăvan.
— Domneşti: Anacronic, 2018
ISBN 978 – 606 – 94392-O-3

PARTEA I

Fundamentul liberalismului

SCOPUL LIBERALISMULUI

Liberalismul este un program politic care vizează creşterea bunăstării sociale. Nota sa distinctivă este

accentul pus pe libertate, pe ideea că oamenii o vor duce mai bine dacă sunt lăsaţi să-şi trăiască viaţa aşa cum vor, decât dacă sunt obligaţi să urmeze prescripţiile cuiva. În esenţă, spunem că bunăstarea materială a comunităţii este mai bine promovată într-un regim axat pe interacţiune voluntară decât într-unul bazat pe servitute. Din perspectivă ştiinţifică, la baza acestei viziuni se află constatarea că munca liberă este mai productivă decât munca unui sclav şi, mai mult, că doar oamenii liberi sunt în măsură să creeze şi să vină cu inovaţii care să aducă îmbunătăţiri revoluţionare în nivelul general de viaţă al societăţii.

Politica liberală urmăreşte, în general, scoaterea cetăţeanului din robie; destrămarea barierelor care stau în calea cooperării paşnice, voluntare, reciproc avantajoase între indivizi, în calitatea lor de producători, consumatori, angajatori, salariaţi, investitori sau capitalişti; desprinderea cetăţeanului de mecanismul infernal al opresiunii instituţionalizate, eliberarea oamenilor din dependenţa faţă de stat.

Este liberalismul avantajos doar pentru un anumit grup? Nici vorbă. Trebuie afirmat răspicat: liberalismul este benefic pentru toată lumea. Liberalismul nu aparţine unei clase sociale, fie ea „clasa de mijloc”; el promovează bunăstarea tuturor oamenilor. Liberalismul nu este pavăza intelectuală a antreprenorilor, a burgheziei, a corporaţiilor. Oamenii de afaceri nu au nimic inerent liberal: de la Adam Smith ştim că, ori de câte ori se întâlnesc să discute, negustorii sunt tentaţi să aranjeze un complot împotriva consumatorului. Şi vedem o abundenţă de exemple care arată că banul, ca orice alt instrument sau simbol al puterii, corupe; vedem cum cei mai buni parteneri de afaceri ai corporaţiilor sunt adesea politicienii, cei care le ajută să obţină sau să-şi păstreze privilegii de monopol, în schimbul finanţării campaniilor populiste. Deci, ideile liberale nu sunt pe placul tuturor. Ba am putea spune chiar că interesele persoanelor foarte înstărite nu sunt excelent

servite de ideologia liberală, deoarece scopul primordial al omului bogat este să nu piardă ceea ce a acumulat: averea şi statutul social asociat acesteia. Şi cea mai simplă metodă prin care omul bogat sau artistul celebru se poate asigura că va rămâne în continuare aşa, pe termen scurt, este să-i împiedice pe alţii să acumuleze capital, să inoveze sau să creeze.

Cei mai mari beneficiari ai libertăţii nu sunt bogăţii, „regii asfaltului" sau „mogulii media" – care pot foarte simplu să-şi conserve avuţia intrând în combinaţie cu statul pentru a bloca concurenţa şi ascensiunea noilor antreprenori. Cei mai mari beneficiari ai libertăţii sunt persoanele care dispun doar de munca lor: angajaţii ale căror salarii reale cresc pe măsură ce acumularea de capital duce la creşterea producţiei generale de mărfuri şi servicii, persoanele care inventează noi tehnologii sau dezvoltă noi afaceri de la firul ierbii.

Este un fapt indiscutabil că, pe termen lung, libertatea aduce câştiguri tuturor, oamenilor bogaţi şi oamenilor săraci deopotrivă. Libertatea oamenilor de a cerceta şi de a investi în fructificarea roadelor acestor cercetări a produs descoperirile tehnologice şi ştiinţifice care fac ca astăzi viaţa unui om simplu să fie mai lungă şi mai prosperă decât viaţa unui baron sau rege din vremurile de altă dată. Chiar şi dictatorii unui stat autarhic trebuie să admită că urmaşii lor, de vor rămâne la conducerea ţării complet izolaţi de restul lumii, vor sfârşi prin a avea un nivel de trai inferior cetăţenilor dintr-o societate liberă, orientată inevitabil către progres.

Chiar dacă libertatea nu poate fi înţeleasă altfel decât ca libertate personală şi liberalismul se centrează pe dezvoltarea individului, aceasta nu îl face ideologia intereselor egoiste. Liberalismul se situează la antipozi faţă de programele de inginerie socială, prescripţiile sale sunt orice, dar nu dovada unui egoism de breaslă, clasă, rasă sau de altă natură. Liberalismul îşi propune construcţia de instituţii inclusive care să ofere şanse

tuturor şi mobilitate socială; nu oferă privilegii nimănui şi nici nu blochează acţiunile oamenilor paşnici.

Liberalul este un umanist. Este clar că adoptarea libertăţii ca ghid de acţiune în societate nu poate fi compatibilă decât cu o viziune indulgentă asupra celor din jurul nostru. Oamenii pot greşi; câteodată, deciziile pe care le luăm nu ne slujesc interesele şi mai târziu ajungem să le regretăm. Ce motiv avem atunci să preţuim atât de mult libertatea? Liberalul respectă autonomia indivizilor întâi de toate fiindcă îşi respectă aproapele. Atitudinea liberală este bine surprinsă în celebra declaraţie rostită de Ion Raţiu şi de alţii înaintea lui: „Deşi nu sunt de acord cu tine, voi lupta ca să ai dreptul să nu fii de acord cu mine”. Nu orice sistem de valori este compatibil cu liberalismul; fără un set de convingeri morale care valorizează viaţa şi bunăstarea tuturor, această ideologie politică nu se poate susţine. Deşi există studii care arată că societatea liberă promovează ea însăşi aceste valori morale (în vreme ce socialismul le distruge), dezvoltarea unei asemenea societăţi necesită în primul rând un nivel critic de altruism (ceea ce unii numesc „capital social”).

Liberalismul nu poate funcţiona fără altruism. Dacă oamenii ml au o mentalitate civică, atunci nu vom avea pieţe libere. Asta fiindcă producătorilor individuali le este mult mai bine, pe termen scurt, dacă sunt protejaţi de concurenţă. Oamenii de afaceri în general nu sprijină capitalismul în propria lor branşă; ei apreciază libertatea de a-şi alege furnizorii şi posibilitatea de a intra pe noi pieţe, dar sunt ispitiţi de poziţia de monopolişti în raport cu clienţii lor. Fiecare dintre noi vrea să fie liber să-şi aleagă meseria pe care şi-o doreşte şi să şi-o schimbe ori de câte ori se răzgândeşte, dar, odată intraţi într-o întreprindere, salariaţilor le surâde ideea de a bloca orice noi angajări. Pentru a trăi într-o societate autentică, şi nu într-o junglă, este nevoie ca oamenii să lase deoparte interesele meschine şi să susţină instituţii economice inclusive.

„Morala este pavăza liberalismului”, spunea Nicolae Steinhardt. Nu putem accentua suficient de mult cât de important este sistemul de valori etice pentru păstrarea liberalismului şi pentru formularea politicii liberale. Ştiinţa economică a turnat fundaţia raţională a liberalismului, însă ştiinţa în sine nu este suficientă pentru succesul acestei doctrine. Un doctor îşi poate sfătui pacientul bolnav de diabet să stea departe de fumat, iar acesta din urmă nu-l poate contrazice; însă depinde de pacient dacă vrea să ducă o viaţă lungă fără plăcerile datorate nicotinei sau dacă, din contră, consideră că acest demers duce la o existenţă anostă. Tot aşa, economistul poate explica oamenilor daunele pricinuite de impozitarea progresivă sau de inflaţie; iar beneficiile schimbului sunt instinctiv înţelese de fiecare, astfel încât nu este nevoie ca cineva să predice prea multă teorie. Dar depinde de oameni dacă vor rezista tentaţiei de a trăi pe spinarea altora în loc să muncească cinstit; depinde de ei dacă vor dori să se înscrie mai degrabă în grupul uliilor decât în cel al porumbeilor. Trei ciobani aflaţi pe munte pot înţelege meritele diviziunii muncii şi ale cooperării, faţă de traiul în singurătate, însă argumentul raţional nu poate şterge sentimentul invidiei, ura şi impulsurile agresive; prezenţa avantajului comparativ s-ar putea să nu tempereze tentaţia folosirii baltagului. Un pensionar poate pricepe că, în contextul actual, veniturile sale sunt asigurate prin sacrificiile făcute de tinerii care muncesc şi că creşterea pensiei sale duce la impunerea unei poveri fiscale mai mari salariaţilor actuali. El înţelege situaţia; dar, cu o speranţă scurtă de viaţă, beneficiile pe termen lung care derivă din libertatea economică i se vor părea neinteresante; el va vota probabil cu demagogii care îi promit o pensie mai mare şi gratificarea imediată a nevoilor, subminând bunăstarea celorlalţi şi a generaţiilor viitoare. Fără o ancoră morală solidă, liberalismul poate câştiga doar minţile, nu şi sufletele oamenilor. Istoric vorbind, această ancoră s-a dovedit a fi creştinismul.

Cum ajungem la o politică liberală? Prin cultivarea ideilor, a opiniei publice. O guvernare liberală este greu, de obţinut. Ludwig von Mises spunea chiar: „Expresia «Guvern liberal» este o contradicţie în termeni. Guvernele trebuie să fie forţate să adopte liberalismul prin opinia generală a oamenilor; că ele ar putea adopta o conduită liberală de bunăvoie, asta este o iluzie”.

ACŢIUNEA UMANĂ, RARITATEA RESURSELOR ŞI DREPTUL DE PROPRIETATE *r*

Condiţia fundamentală a vieţii umane este raritatea. Fiecare dintre noi doreşte să îşi satisfacă cât mai multe nevoi şi, din acest motiv, urmăreşte să dispună de cât mai multe mijloace. Deoarece resursele sunt limitate în raport cu nevoile, inevitabil intrăm în concurenţă unii cu alţii pentru a obţine resursele pe care le dorim.

Există două moduri prin care omul îşi poate procura cele trebuincioase satisfacerii nevoilor: munca (producţia) şi jaful. Oamenii îşi pot spori nivelul de trai dedicându-şi energia pentru a produce bunurile de consum pe care le doresc – fie muncind independent, fie în colaborare; sau îşi pot agresa semenii care aplică prima metodă, dacă apreciază că violenţa este o cale mai facilă de realizare a acestui deziderat. Ambele mijloace decurg din firea omului, deşi doar unul dintre ele este compatibil cu dezvoltarea condiţiei umane, iar celălalt este împotriva naturii. Aplicarea primei metode este nota definitorie a civilizaţiei şi duce la formarea societăţii, adică a unei comunităţi de persoane care interacţionează voluntar pentru îndeplinirea propriilor obiective; aplicarea celei de-a doua metode scufundă omul în barbarie şi mizerie.

Ştiinţific vorbind, importanţa proprietăţii derivă din acest caracter limitat al resurselor. Dacă resursele ar fi nelimitate, drepturile de proprietate ar fi inutile. Indiferent câte mere aş mânca eu, de exemplu, toţi ceilalţi ar dispune de câte mere doresc. Funcţia proprietăţii este de a stabili regulile pe care acţiunea umană trebuie să le urmeze într-o lume în care interesele indivizilor se pot ciocni. Ea

reprezintă condiţia esenţială pentru derularea calculului economic şi edificarea unei structuri economice complexe, a economiei capitaliste, adică pentru creşterea bunăstării. Din perspectivă moral-creştină, proprietatea este sfântă deoarece, în absenţa ei, condiţia omului este redusă la cea de sclav, cu o valoare nu mai mare decât a unui animal. Dreptul de proprietate îi oferă omului libertatea şi, prin exersarea conştiinţei cu prilejul deciziilor importante pe care trebuie să le ia, calea către maturizare şi oportunitatea de a dobândi excelenţa morală.

O lume fără competiţie este greu de conceput. În funcţie de structura stimulentelor şi a constrângerilor existente în societate, oamenii se pot concura în a produce cât mai eficient sau în a fura cât mai bine. Liberalismul se opune jafului şi anarhiei. Existenţa şi impunerea regulilor este esenţială pentru funcţionarea societăţii, iar rostul proprietăţii este tocmai acesta: să prevină conflictele dintre indivizi şi să ofere baza pentru creşterea prosperităţii generale. Societatea liberală este o societate ordonată, în sensul că (1) trasează ferm limitele până la care cineva poate face tot ce doreşte şi (2) permite resurselor şi bunurilor produse în cadrul ei să ajungă la persoanele care le valorizează cel mai mult.

Drepturile de proprietate stabilesc cine este îndreptăţit să folosească, să controleze şi să se bucure de roadele unei resurse. Prin proprietate privată trebuie înţeles faptul că un individ are dreptul să controleze utilizarea unui bun, să-l protejeze împotriva unei acţiuni ostile şi să-l înstrăineze după cum doreşte.

Proprietatea privată a fost văzută diferit de cele două mari curente liberale, liberalismul drepturilor naturale şi liberalismul Utilitarist. Pentru unii proprietatea privată era juridic axiomatică, pentru alţii era doar un instrument util omului. Este suficient să stipulăm aici că proprietatea este în acelaşi timp sacră şi utilă. Este sacră pentru că acceptarea ei nu se poate face doar dintr-un calcul, ci în urma unui ataşament profund faţă de valorile moralei. Şi

este utilă pentru că dreptul de proprietate are o funcţie socială: dimensiunea proprietăţii noastre depinde de serviciile pe care le oferim celor din jur.

Pentru a înţelege de ce proprietatea privată stă la baza dezvoltării armonioase a societăţii, este esenţial să analizăm stimulentele şi constrângerile prin care aceasta condiţionează comportamentul uman. Dreptul de proprietate privată influenţează acţiunile indivizilor în două direcţii majore: (1) motivează indivizii să conserve resursele de care dispun şi (2) motivează indivizii să folosească (indirect) resursele spre beneficiul celorlalţi. Să analizăm îndeaproape aceste efecte.

În primul rând, proprietatea privată încurajează buna gospodărire a resurselor. De exemplu, dacă eşti proprietarul unui automobil, atunci eşti motivat să iei măsurile corespunzătoare pentru ca acesta să nu se degradeze: îl duci periodic la service şi la spălătorie, ai grijă să nu intri în toate gropile de pe şosea atunci când îl conduci. Îţi pasă de maşină fiindcă, în funcţie de starea tehnică a acesteia, o poţi folosi un timp mai scurt sau mai îndelungat. Dacă nu acorzi suficientă atenţie îngrijirii maşinii, ea se va uza mai rapid şi valoarea ei, atât pentru tine, cât şi pentru oricare alt potenţial utilizator, va scădea.

În al doilea rând, proprietatea privată motivează indivizii să producă mai eficient, răspunzând nevoilor celorlalţi. Să luăm cazul unei persoane care posedă o clădire în centrul oraşului. Ea îşi poate amenaja locuinţa pentru confortul propriu şi se poate lăfăi în spaţiul considerabil pe care aceasta i-l oferă. Totuşi, deşi este proprietară şi nimic nu o poate împiedica să facă ce vrea cu casa ei, amenajarea întregii case în scopul folosirii ei ca locuinţă are un cost de oportunitate. Rezervându-şi casa doar pentru ea, proprietara renunţă la banii pe care i-ar putea câştiga dacă s-ar mulţumi să locuiască în altă parte şi ar închiria clădirea unei firme interesate să deschidă acolo un restaurant sau un birou de avocatură. Restaurantele din centrul oraşului sunt foarte căutate,

motiv pentru care un potenţial întreprinzător ar fi gata să plătească o sumă consistentă pentru a cumpăra sau închiria clădirea. Astfel, înainte de a decide cum să utilizeze casa, proprietara este stimulată să ia în calcul interesele altor oameni.

Într-o situaţie asemănătoare se află absolvenţii de liceu care trebuie să hotărască cum îşi vor folosi capacităţile fizice şi intelectuale în viitor. Ei se pot perfecţiona într-unul din domeniile oferite de învăţământul superior: actorie, inginerie sau management, de exemplu. Evident, fiecare este liber să facă ce vrea, doar este stăpân pe corpul şi mintea lui, dar acest lucru nu înseamnă că tinerii vor începe la întâmplare una din activităţile enumerate mai sus. Din contră, ei vor lua în calcul suma de bani pe care o pot câştiga după ce vor absolvi cursurile de actorie, de inginerie sau de management. Cu alte cuvinte, ei sunt stimulaţi să ia în considerare nevoia publicului larg pentru servicii de actorie, inginerie sau management. Dacă societatea are o pronunţată înclinaţie culturală, atunci multă lume va dori să meargă la teatru şi, în consecinţă, salariile în acest domeniu vor fi relativ mari, ceea ce va atrage către teatru noi potenţiali artişti.

Iată de ce expresia „capitalism sălbatic” este o contradicţie în termeni. Într-o orânduire bazată pe regula proprietăţii nu există nimic sălbatic, violenţa este interzisă. Oamenii sunt liberi să-şi urmeze interesele şi aptitudinile şi ei sunt „dirijaţi” în alegerile lor de „mâna invizibilă” a pieţei, de nevoile întregii societăţi. Într-o economie liberă nu vedem, de regulă, nici cozi prea mari şi nici penurie la diverse mărfuri, nici îmbulzeală la intrarea într-o anumită profesie, nici slujbe pe care să nu le facă nimeni. Ordinea proprietăţii private generează armonie şi echilibru. În schimb, subminarea drepturilor de proprietate aruncă societatea în haos. Dacă cetăţenii încetează să mai fie proprietari pe roadele propriei munci, atunci viaţa şi bunăstarea lor ajung să depindă de toanele şi gusturile celor mai puternici fizic sau de puterea celor care deţin

privilegiul politic al exercitării forţei. Nu contează dacă puterea este *de facto* exercitată de un dictator, de un comitet de partid sau de un trib de experţi: viaţa oamenilor va fi stabilită „de sus”: ei vor consuma ce şi cât vor decide stăpânii lor şi vor avea tot atâta libertate de mişcare (să-şi aleagă profesia sau oraşul în care să trăiască) pe cât are un hamster încuiat în cuşca lui.

Un fenomen care apare în absenţa drepturilor de proprietate este exploatarea iraţională, care adesea este şocantă. Aţi încercat să mergeţi cu automobilul prin Bucureşti în imediata apropiere a Crăciunului? Dacă da, atunci cu siguranţă aţi rămas blocaţi în trafic ore bune din cauza aglomeraţiei. Aţi dorit vreodată să ocupaţi un loc cât mai bun la susţinerea unui examen, care să vă permită să discutaţi cu colegii sau să copiaţi? Dacă da, atunci cu siguranţă v-aţi certat cu alţi studenţi care doreau, la rândul lor, să stea în aceleaşi bănci. V-aţi plimbat prin parc într-o zi însorită de duminică şi aţi vrut să vă odihniţi pe o bancă? Probabil că aţi avut mari probleme în a găsi un loc liber. Toate aceste exemple ilustrează fenomenul cunoscut sub numele de „tragedia comunelor”. Bunurile care nu aparţin cuiva anume şi care pot fi utilizate de oricine, precum drumurile, parcurile, aerul, oceanele etc., dau naştere la problemele enumerate mai devreme: aglomeraţie, supraexploatare şi, în cele din urmă, degradare. O păşune pe care fiecare sătean îşi poate aduce vitele la păscut va deveni curând o bucată de teren arid, deoarece toţi indivizii sunt motivaţi să vină cât mai des şi cu cât mai multe animale la păscut. Dacă putem lăsa resturile de ambalaje în pădurea în care am ieşit la picnic, acel loc va ajunge rapid o groapă de gunoi. Vânarea bizonilor din marile prerii nord-americane până aproape de dispariţie a fost o tragedie a comunelor (din păcate, şi o politică de stat). Vechile case şi monumente istorice din centrul Bucureştiului, abandonate şi într-o stare deplorabilă, au ajuns aşa deoarece decidenţii politici au împiedicat reconstituirea drepturilor de proprietate asupra

lor, fie prin retrocedare, fie prin privatizare.

Proprietatea nu este stabilită prin legi, ci legile sunt stabilite datorită drepturilor de proprietate. Legile sunt creaţia oamenilor, deci ele sunt un produs al exercitării dreptului de proprietate. Scopul lor este instituirea unui mecanism de clarificare şi apărare a drepturilor de proprietate: clarificare, deoarece drepturile de proprietate nu sunt niciodată perfecte, ele nu trasează graniţe impecabile între producţie şi agresiune, valabile de la început până la sfârşitul istoriei, ci depind de contextul cultural şi tehnologic; şi apărare, deoarece simpla înţelegere a rostului proprietăţii este insuficientă, aceasta trebuie protejată împotriva agresiunilor mai mici sau mai mari. Rezultă de aici că justeţea unui act nu depinde în mod fundamental de litera legilor, pentru că legile însele pot fi mai mult sau mai puţin drepte, în funcţie de voinţa politică ce a stat la baza redactării lor. Voinţa politică depinde de ideologia dominantă, de mentalitatea publicului larg. Liberalismul este ideologia care urmăreşte încadrarea legilor în misiunea lor fundamentală – asigurarea respectării drepturilor de proprietate, cu scopul apărării vieţii, a edificării unei civilizaţii prospere şi înfloritoare. Este singura ideologie politică în armonie cu natura umană şi ştiinţele vieţii.

Drepturile omului despre care a auzit toată lumea nu reprezintă altceva decât extensia logică a dreptului de proprietate. Proprietatea unui individ începe cu cea asupra propriului corp; nimeni nu poate fi proprietar pe o bucată de pământ sau pe sandvişul pe care tocmai l-a produs, dacă nu este întâi de toate stăpân pe propriul corp. Dreptul la liberă exprimare derivă din dreptul de proprietate asupra propriei persoane şi el este limitat tot de proprietatea privată. Dacă cineva are dreptul să publice o carte sau să critice o idee, această libertate este absolută în perimetrul propriului patrimoniu şi a convenţiilor încheiate cu terţii; nu este admisibil să furăm bani pentru a ne publica memoriile şi nici să intrăm neinvitaţi în

sufrageria cuiva pentru a-l informa cu privire la starea vremii sau a politicii. Libertatea de circulaţie este tot o prelungire a proprietăţii asupra propriei persoane, pentru că este de neconceput ca omul să trăiască şi să-şi construiască viaţa fără să se mişte; ca şi dreptul la exprimare, dreptul la circulaţie este limitat tot de drepturile celorlalţi – nu pot circula prin casele oamenilor decât cu permisiunea lor. Libertatea de gândire constă în dreptul de a ne exersa facultăţile intelectuale, de a înţelege şi interpreta lucrurile prin propriul filtru, de a ne forma propriul sistem de valori.

Drepturile de proprietate nu pot fi niciodată perfect definite, graniţele lor sunt deranjant de vagi câteodată. De exemplu, este dreptul meu să ascult muzică în propria casă, dar dacă îi deranjez pe vecini? Sau, pentru a lua un caz mai grav, este dreptul companiei miniere să exploateze propriul zăcământ de aur, dar dacă, prin activitatea sa, poluează râul care alimentează cu apă zeci de comunităţi situate în aval? Nu putem oferi un răspuns clar, *a priori*, la aceste întrebări. Clarificarea drepturilor este scopul final al regulilor şi legilor pe care comunitatea le adoptă, dar mai ales misiunea judecătorilor, însărcinaţi să aplice legile, în munca lor, funcţionarii aparatului de justiţie trebuie să judece situaţiile concrete prin filtrul normelor abstracte şi generale.

Pacea şi buna convieţuire în societate nu se pot reduce la respectarea cu stricteţe a drepturilor de proprietate. Este dificil să precizăm exact ce se înţelege prin dreptul asupra propriei persoane. De exemplu, este prostituţia un drept al omului? Este dreptul nostru să organizăm un *flash mob* dezbrăcaţi la metrou? Avem dreptul, ca proprietari ai unei bărci, să refuzăm să salvăm copilul ce se îneacă în lac? Deşi rămâne cantonat în lumea principiilor politice, liberalismul nu se poate spăla pe mâini de asemenea dificultăţi practice. Că ne place sau nu, istoria a arătat că societatea liberală nu poate fi formată din haini, meschini sau libertini.

Mulţi filosofi au circumscris liberalismul la simpla aplicare a ştiinţei în planul guvernării; alţii l-au redus până la un singur principiu, cel al non-agresiunii. Istoria a arătat că, în ciuda coerenţei logice remarcabile şi a clarităţii ideilor sale, liberalismul nu a fost aplicat cu consecvenţă nici în patria şi perioada sa de glorie: Anglia începutului de secol XIX. Succesul său limitat se explică poate prin eşecul acestor filosofi de a sesiza atât rădăcina, cât şi vocaţia liberalismului: laturile sale, materială şi spirituală. Refuzul de a admite conexiunea inerentă dintre libertate (drepturi) şi moravuri a împiedicat liberalismul să îşi fructifice admirabilul său program. Dreptul omului la proprietate, acuza Karl Marx, „este dreptul la egoism”. Pe frontispiciul programului liberal ar trebui să se răspundă: dreptul de proprietate este şansa omului de a-şi cultiva virtuţile.

EGALITATEA DREPTURILOR ŞI INEGALITATEA VENITURILOR

Este o constatare indubitabilă că fiecare om este unic.

De la naştere şi până la moarte, fiecare dintre noi este produsul unor trăsături genetice, abilităţi naturale sau acumulate în timp care ne diferenţiază. Ne naştem bărbat sau femeie, în familii de agricultori sau de profesori; creştem mai înalţi sau mai slabi, cu pasiune pentru natură sau pentru robotică; suntem mai înclinaţi către socializare sau către lectură; ambiţiile noastre sunt diferite; experienţele acumulate şi lucrurile învăţate ne formează trăsături complexe şi irepetabile. Societatea în care trăim nu poate fi concepută ca o turmă de clone; ea este comuniunea de acţiune şi interese ale unor personalităţi unice.

Această inegalitate uimitoare a fost considerată de unii deranjantă. Naziştii au împărţit lumea în funcţie de rasă; indienii încă separă populaţia în caste; socialiştii împart lumea în funcţie de mărimea proprietăţii, în proletari sau burghezi exploatatori; apartheidul a fost practicat în Africa de Sud. Niciuna din aceste viziuni

obscurantiste nu şi-a propus sau nu a reuşit să clădească un sistem socio-politic viabil şi să aducă bunăstare tuturor.

Spre deosebire, liberalismul preţuieşte varietatea naturală a indivizilor. El promovează egalitatea drepturilor, înţelegând că noi toţi avem „dreptul la viaţă, la libertate şi la căutarea fericirii”. Această înţelegere îşi are baza atât în preceptele religiei creştine, aşa cum se amintea în Declaraţia de Independenţă a Statelor Unite din 1776, cât şi în demonstraţiile ştiinţifice care au arătat că tocmai varietatea talentelor şi resurselor oamenilor constituie motivul cooperării sociale extinse. Egalitatea drepturilor înseamnă că nimeni nu este împiedicat, prin bariere politice, să participe la viaţa socială şi economică; că oricine este liber să-şi aleagă meseria şi locul în care vrea să trăiască, fără să fie repartizat sau deportat; că fiecare are posibilitatea să muncească şi să deschidă afaceri fără aprobări speciale.

Liberalismul se opune politicilor care îi împiedică pe indivizi să participe plenar la viaţa economică şi socială, să-şi urmeze ambiţiile şi interesele, să colaboreze voluntar cu semenii lor pentru realizarea de proiecte comune. El se opune practicilor instituţionale care nivelează societatea sau care tratează diferit anumite grupuri în funcţie de diverse criterii; el dezagrează discriminarea instituţională de orice natură, inclusiv acţiunea afirmativă şi „corectitudinea politică”; dubla măsură şi privilegiile de rasă, breaslă, sex, culoare sau de alt tip sunt contrare moralei creştine, reduc mobilitatea socială, dăunează bunăstării generale şi determină în final zaharisirea societăţii.

Într-o lume marcată de existenţa unor indivizi mimetici, cooperarea socială aproape nu şi-ar avea rostul. Cu excepţia unui număr mic de sarcini pentru care efortul unui singur om este insuficient şi este nevoie de unirea mai multor braţe – precum mutarea unei piese de mobilier sau vâslitul într-o galeră –, oamenii n-ar găsi motiv să colaboreze. Majoritatea covârşitoare a interacţiunilor

umane sunt determinate de recunoaşterea importanţei diviziunii muncii, care nu ar exista în absenţa diferenţelor dintre indivizi. Mergem la frizerie/coafor în loc să punem singuri mâna pe foarfece deoarece preţuim expertiza specialistului mai mult decât oportunitatea ratată de a ne tunde singuri; ne angajăm la un service auto deoarece, prin combinarea ei cu utilajele firmei, munca noastră devine brusc mai productivă decât dacă am încerca să reparăm maşini în propria curte. Mai departe, cooperarea însăşi duce la accentuarea diferenţelor dintre indivizi. Mecanicul capătă mai multă expertiză cu cât prin mâinile sale trec mai multe motoare, iar performanţa unui tânăr fotbalist creşte cu cât acesta are mai multe jocuri în picioare.

Toate aceste inegalităţi nu sunt ruşinoase decât dacă sunt nedrepte. Dacă nota mea de 10 la matematică este obţinută prin favoruri, atunci ea stârneşte revoltă; dar dacă fiecare are şanse egale să ia nota 10 sau nota 2, atunci armonia domneşte în întreaga clasă, iar elitele sunt în mod natural recunoscute. Dacă averea cuiva se datorează privilegiilor politice, atunci ea este scandaloasă; între pensionarii „speciali” şi pensionarii obişnuiţi nu poate exista armonie. Dar dacă averea este rezultatul destoiniciei în afaceri, adică în priceperea de a colecta resursele societăţii şi de a le asambla punând la dispoziţia consumatorilor produsele dorite de aceştia, atunci ea este obţinută pe merit şi un semn pentru alţii.

Doctrine falacioase au promovat invidia. Este incorect, zic ele, ca unii oameni să aibă venituri modeste în vreme ce alţii câştigă de zeci de ori mai mult; este inacceptabil ca unii să trăiască în lux, iar rata sărăciei să nu scadă. Inegalitatea veniturilor este detestabilă, s-a spus, deoarece ea reflectă relaţii de putere, de oprimare a celor cu un nivel redus de avere de către cei cu averi mari; nu poate fi vorba de egalitate între corporaţia care angajează mii de oameni şi salariatul care caută un loc de muncă, alta decât egalitatea dintre un lup şi o oaie.

Această viziune meschină oferă o imagine strâmbă a realităţii. În primul rând, bunăstarea oamenilor a început să crească în toate ţările după ce acestea au înlăturat instituţiile sclavagiste tipic feudale şi au permis acumularea de capital, producţia şi inovarea neîngrădită. Mulţumită liberalismului, rata sărăciei, exprimată ca procent al populaţiei cu venituri sub un anumit nivel, a scăzut constant şi dramatic pe parcursul ultimelor două secole: ponderea populaţiei care trăieşte cu mai puţin de 2 dolari/zi (ţinând cont de inflaţie) s-a redus de la 96% în anul 1820 la sub 10% în 2015. Sărăcia ar fi fost eradicată complet dacă instituţiile extractive, exploatarea şi războaiele care devastează încă zone largi din Africa şi Orient ar fi fost înlocuite cu instituţii inclusive, care să extindă drepturile de proprietate şi oportunităţile economice pentru oamenii simpli, aşa cum s-a întâmplat în America de Sud sau Europa de Est. Inegalitatea veniturilor din Perú sau din România este mai mare decât cea din UE, dar creşterea economică a fost superioară graţie deschiderii pieţelor de export pentru micii fermieri din Perú sau investiţiilor străine din România; invers, inegalitatea era foarte mică în timpul regimului comunist din România (mai mică decât în ţările vest-europene), când vasta majoritate a populaţiei trăia practic într-un regim penitenciar, cu raţii lunare de mâncare şi fără posibilitatea de a acumula capital. Nu inegalitatea contează, ci dacă ea este justă şi eficientă sau nu.

În al doilea rând, raportându-ne la cazul particular al unei corporaţii, „puterea” acesteia nu este altceva decât puterea consumatorilor. Salariile angajaţilor unei firme nu vin în mod curent din buzunarul antreprenorului, ci din încasările pe care firma reuşește să le aibă prin valorificarea producţiei pe piaţă. O firmă care nu vinde nu oferă salarii. Veniturile firmelor, deci şi salariile angajaţilor, provin practic din serviciile prestate consumatorilor. Salariul nu reprezintă în principal un soi de calificativ acordat angajatului: cum ar veni, nu putem

spune că *workaholic-ul* este recompensat cu un salariu mare, în timp ce lucrătorul leneş primește mai puţin. Salariul este în primul rând un semnal al nevoilor consumatorilor. IT-iştii nu câştigă salarii mai mari decât siderurgiştii fiindcă au petrecut mai mulţi ani în şcoală sau se spetesc 12 ore pe zi la birou; această idee nătângă a dus, printre altele, din păcate, la politica vicioasă a stimulării educaţiei cu orice preţ, considerându-se că salariul depinde în mod mecanic de educaţia angajatului şi că, cu cât acesta va avea studii mai înalte, cu atât va fi mai bine retribuit la viitorul loc de muncă. Istoria a arătat deja falimentul acestei abordări şi vedem azi, cu ochiul liber, cum menajerele unor apartamente închiriate pe Airbnb sau şoferii înscrişi în aplicaţia Über câştigă mai mulţi bani decât conţopiştii cu masterate sau economiştii cu doctorate. Angajatul din IT are un salariu mare deoarece consumatorii se înghesuie să cumpere produse electronice şi informatice, punând la dispoziţia acestui sector un fluviu de venituri. Astfel, firmele din IT vânează viitorii angajaţi încă de pe băncile şcolii, oferindu-le salarii tot mai mari. Aceste salarii, aşa-zisa dărnicie a firmelor, reflectă de fapt cererea de consum şi nevoia presantă de dezvoltare a producţiei. Prin urmare, inegalitatea de venituri dintre informaticieni şi siderurgişti nu este determinată primordial de diferenţele dintre aceştia şi nici de diferenţele dintre mărinimia patronilor din oţelării, respectiv IT, ci de preferinţele publicului. Dorinţa populaţiei, exprimată zi de zi prin actele de cumpărare, este cea care sapă inegalităţile de venit; siderurgiştii înşişi contribuie la formarea acestui decalaj atunci când cheltuie nonşalant bani pe ultimul model de telefon sau pe o maşină cu sisteme inteligente. Care vasăzică devine limpede că nivelarea veniturilor diverselor profesii nu se poate face decât mutilând simultan libertatea de alegere a publicului.

De exemplu, creşterea impozitării veniturilor mari va afecta cu precădere salariaţii din IT, nu pe cei din oţelării, ceea ce va provoca reducerea activităţii de producţie a

produselor şi serviciilor informatice şi scumpirea acestora. Chiar şi siderurgiştii vor fi frustraţi în nevoia lor de schimbare a telefonului sau de instalare a unei noi aplicaţii. Cu cât măsurile de egalizare a veniturilor sunt mai extinse, cu atât amputarea libertăţii populaţiei este mai profundă; la limită, egalitarismul duce la distrugerea economiei de piaţă şi a cooperării sociale; aşa cum am constatat în comunism, egalitatea perfectă dintre oameni tot nu va putea fi realizată, deoarece este contra naturii, însă spectrul de consum al publicului va fi dat de carneţelul care cuprinde raţiile zilnice ale câtorva produse esenţiale; pe scurt, vom trăi în mizerie.

În al treilea rând, raportându-ne la cazul unei ţări în ansamblu, este o iluzie să credem că salariile angajaţilor depind de mărinimia angajatorilor; că angajatorii darnici oferă salarii mai mari, în vreme ce patronii calici oferă salarii mai mici; şi că, în consecinţă, salariile tuturor ar putea creşte dacă antreprenorii ar fi mai generoşi. Indiferent de cât de generoşi sunt antreprenorii, salariile reale – adică puterea de cumpărare exercitată efectiv prin cheltuirea salariului nominal încasat de lucrător – nu pot depăşi producţia (omitem din discuţie amortizarea capitalului). Chiar dacă Zambia adună cei mai milostivi antreprenori din lume, iar Germania pe cei mai calici, raportul salariilor reale în cele două ţări rămâne la fel, deoarece capacitatea lor productivă nu suportă vreo modificare. Creşterea salariilor reale este totuna cu creşterea producţiei, iar creşterea producţiei nu se poate face decât prin investiţii suplimentare de capital, care să permită creşterea productivităţii muncii. Aşadar, acumularea de capital este cea care aduce bunăstarea. Orice măsură luată în numele egalităţii prost înţelese, care descurajează economisirea şi acumularea de capital – de la confiscarea pământurilor fermierilor la impozitarea progresivă – nu face decât să întârzie creşterea standardului de viaţă sau să o blocheze cu totul.

În al patrulea rând, inegalităţile naturale îi unesc pe

oameni, nu îi dezbină. Dacă competenţele noastre ar fi de o seamă, atunci nu am avea nimic de schimbat; oamenii nu ar găsi prea multe motive pentru care să se întovărăşească şi, într-adevăr, omul ar fi lup pentru om. Tocmai diferenţele de abilităţi şi productivitate constituie motivul raţional care ne împinge să colaborăm. Bogatul nu este mai puţin nevoit decât săracul să caute cooperarea prin schimb. Simona Halep se poate pricepe la gătit, dar este întâi de toate o jucătoare de tenis remarcabilă. Ar fi o pierdere pentru ea să stea cu orele în bucătărie şi să se ocupe zilnic de pregătirea hranei; este raţional să se dedice tenisului şi, astfel, să-i lase pe alţii să-i gătească sau să-i vândă mâncarea. Să presupunem o comunitate de 100 de persoane, din care *99* sunt ţărani cu gospodării micuţe, iar ultimul individ este Zuckerberg, o persoană cu proprietăţi imense dobândite prin talentul său formidabil de a le oferi ţăranilor o metodă de socializare la distanţă. Într-o asemenea comunitate, coeficientul Gini care măsoară inegalitatea ar fi aproape 1. Boierul Zuckerberg poate decide, desigur, să-şi tundă singur iarba, să sape florile, să-şi construiască ţevi şi canale de irigaţie sau să-şi repare acoperişul; de altfel, el poate fi mai priceput la săpat florile decât orice alt vecin şi, cu siguranţă, nimeni nu i-ar săpa florile cu mai multă grijă decât ar face-o el. Dacă procedează aşa, atunci discrepanţa de avere dintre el şi restul satului va rămâne colosală şi cei *99* de săteni vor bălti în sărăcie. Însă propriul interes îl va mâna pe Zuckerberg să se specializeze în activitatea în care este cel mai productiv, adică în programarea reţelei de socializare, şi să le ofere vecinilor ocazia de a-i tunde iarba, săpa florile, construi canalizarea sau repara acoperişul. Cei 99 de săteni vor fi, la rândul lor, tentaţi să iasă din agricultura de subzistenţă şi să se ocupe cu tâmplăria sau construcţiile, fiindcă astfel nivelul lor de viaţă creşte.

Când obosesc să strige pretinsul pericol al inegalităţii salariilor, populiştii se întorc la invocarea mai vechiului Baubau marxist, inegalitatea dintre remunerarea muncii şi

câştigul capitalului. În ultimele decenii, afirmă ei, ponderea salariilor în PIB a scăzut, în vreme ce ponderea profiturilor a crescut. Aceasta înseamnă, în opinia lor, că o parte din ce în ce mai mare din plăcinta economică realizată în societate este acaparată de proprietarii de capital; şi ce folos atunci că avem creştere economică, dacă această creştere se duce în principal în buzunarele capitaliştilor? Cel care ascultă această tărăşenie deja începe să se înspăimânte la perspectiva ca, nu peste mult timp, 99% din PIB să revină capitaliştilor, iar muncitorii să aibă doar praful de pe tobă – celebrele salarii de subzistenţă.

Este batjocoritor, socotesc unii, să amintim că „subzistenţa" din vremurile de astăzi, când salariaţii cu cele mai modeste venituri au telefon şi maşină de spălat, este diferită faţă de subzistenţa din urmă cu două secole, când mulţi muncitori trăiau claie peste grămadă în cămăruţe strâmte şi se spălau la lighean, sau faţă de subzistenţa din vremuri mai vechi, când mulţi erau sclavi şi duceau o viaţă scurtă şi mizerabilă. Să aminteşti că liberalismul a determinat această îmbunătăţire a vieţii oamenilor este subiect de zeflemea. Important este, se spune, că funcţionarea capitalismului adânceşte decalajele dintre capitalişti şi salariaţi.

Din fericire, dacă analizăm în mod serios această alegaţie, îi sesizăm ridicolul în câteva minute. Dezmeticirea nu necesită aplicarea unor socoteli complicate, simpla gândire logică este suficientă. Bunăoară, pe vremea lui Pazvante, când nu existau fabrici şi toţi oamenii munceau cu plugul, cultivând cartofi, varză sau porumb, ponderea forţei de muncă în PIB era aproape 100% – „aproape", fiindcă trebuie să avem în vedere şi plugul, un bun de capital. Deci toată producţia revenea factorului muncă, iar capitalul nu primea mai nimic, fiindcă nici nu prea exista; întreaga producţie se datora aşa-numiţilor factori primari de producţie: natură şi, mai ales, muncă. Eram oare mai bogaţi decât în prezent? Ar

schimba cineva viaţa de salariat din Berceni-ul de astăzi cu viaţa omului din Evul Mediu? Era mai bine atunci, când recompensa muncii în PIB era atât de mare? Nu. Şi atunci, ce relevanţă are presupusa contradicţie dintre capitalişti şi salariaţi?

Acumularea de capital este singura cale prin care putem creşte producţia şi veniturile reale (capacitatea noastră de a ne procura mai multe bunuri şi servicii). Prin urmare, pe măsură ce economisim şi investim, ne transformăm în capitalişti. Economia modernă se bazează pe miliarde de bunuri de capital, de la cele mai simple (locuinţe, spaţii de producţie) la cele mai complicate (unelte sofisticate). Românii, de exemplu, sunt pe primul loc în UE în clasamentul proprietarilor de locuinţe, 97% dintre noi deţinem un astfel de spaţiu. În Germania doar 53 % din populaţie este proprietara unei locuinţe. România este o naţiune de capitalişti, însă capitalul nostru este mic şi direcţionat preponderent către consum, nu către producţie. Tot România este – curioasă coincidenţă pentru cei care ne precizează că nicio altă ţară europeană nu remunerează atât de prost munca – pe ultimul loc în UE la ponderea salariaţilor în populaţia activă (de asemenea, în populaţia totală): doar 19% dintre români, faţă de 34% dintre germani, obţin venituri din salarii. Ponderea salariilor în PIB este cea mai mică din Europa fiindcă în România nu prea sunt salariaţi. Cel puţin oficial. Ponderea salariilor în PIB este mică nu fiindcă munca este exploatată de capital, nici pentru că guvernele au aplicat politici în favoarea capitalului. Ponderea salariilor în PIB este mică fiindcă România are încă un număr important de persoane ocupate în agricultura de subzistenţă, fiindcă prigoana fiscală şi inchiziţia birocratică au împins un sfert din salariaţi să lucreze ilegal şi, mai ales, din cauză că o treime din forţa de muncă a emigrat. Milioane de persoane au plecat din România pentru acelaşi motiv pentru care oamenii au migrat dintotdeauna: nivelul de trai este mai ridicat în economiile cu o structură mai amplă de capital şi

cu o productivitate mai mare a muncii.

Niciuna din pretenţiile egalizatorilor de venituri nu rezistă testului logicii. Intenţia de a nivela diferenţele de venituri este absurdă, din orice unghi am privi-o. Este tot atât de absurdă pe cât este ipotetica dorinţă a cuiva de a egaliza diferenţa de culoare sau de înălţime dintre oameni. Culoarea diferită a pielii oamenilor se datorează legilor biologice naturale, iar venitul diferit pe care îl obţin diverşi indivizi este datorat legilor economice naturale – mai puţin evidente, dar la fel de certe şi inteligibile ca şi cele fizice sau biologice.

În economia de piaţă, soarta patronului stă atârnată de preferinţele publicului ale cărui nevoi le serveşte. Rezultatul libertăţii antreprenoriale este îmbunătăţirea permanentă a bunurilor de consum existente, producţia lor pe scară largă şi ieftinirea lor – ceea ce duce la creşterea nivelului de trai pentru toţi. Este o bazaconie să spui că economia de piaţă îi ridică pe unii în slăvile bogăţiei, în vreme ce îi lasă pe alţii în mizerie: bogăţia antreprenorului provine din priceperea cu care el răspunde nevoilor şi aşteptărilor semenilor săi; dacă majoritatea ar bălti la limita subzistenţei, atunci de unde ar scoate capitaliştii bani, cui ar mai vinde ei?!

Venitul oamenilor este corelat cu productivitatea lor; cei care lucrează cu mai mult capital produc mai mult, deci câştigă mai mult (de asta nemţii au un nivel de bunăstare mare în comparaţie cu românii). Cei care lucrează în condiţii de mediu neprielnice au o productivitate mai scăzută, deci venituri mai mici (din acest motiv nimeni nu prea trăieşte în Siberia). Cei care intră în diviziunea muncii şi se specializează au de câştigat în raport cu cei care preferă să trăiască în autarhie (precum coreenii din Nord). Ar fi absurd ca toţi oamenii să câştige la fel – cel puţin câtă vreme condiţiile naturale, abilităţile umane, efortul depus şi acumularea de capital nu sunt identice.

Progresul vine din acumularea de capital şi din inovaţii. Atât talentul oamenilor de a inventa, cât şi

dispoziţia lor de a economisi şi de a crea baza de capital necesară adoptării noilor invenţii şi tehnologii sunt inegal distribuite. Astfel, progresul nu inundă brusc întreaga societate, ci avansează eşalonat; beneficiile dezvoltării sunt resimţite mai întâi de unii, apoi de alţii. Tehnica aprinderii focului nu s-a revelat brusc în minţile tuturor. Primul om care a descoperit cum să facă focul a fost şi singurul care s-a bucurat de această experienţă; restul stăteau încă în beznă. Ceea ce ni se pare azi banal cândva a fost un lux disponibil doar unui număr restrâns; puţină lume avea baie în casă sau mijloacele de a călători în străinătate cu un secol în urmă, astăzi aceste experienţe sunt obişnuite. Când Papa Francis condamnă „economia excluderii şi a inegalităţii”, el însuşi foloseşte, pentru a-şi transmite mesajul, mijloace ce nu au picat din cer, ci care sunt rezultatul unor eforturi individuale, disponibile astăzi pe scară largă graţie instituţiilor liberale care i-au lăsat pe oameni să inventeze şi să producă fără să accepte aprobarea unui supervizor atotştiutor.

Acolo unde a fost pus în practică, egalitarismul a produs o lume îngrozitoare, cu personaje şterse şi lipsite de personalitate, borgi umanoizi fără creativitate. Din moment ce nu fiecare dintre noi poate fi un Wolfgang von Goethe, un Steve Jobs sau o Nadia Comăneci, nivelarea nu poate funcţiona decât în jos, nu în sus; nu marea masă a oamenilor va fi ridicată la un nivel superior de viaţă, ci vârfurile din orice domeniu, inevitabil reduse ca număr, pot fi silite să trăiască mult mai prost decât ar reuşi singure. Aşa cum retezarea continuă a crengilor unui pom nu are cum să ducă la creşterea şi rodirea lui, la fel, egalitarismul elimină şansele de înflorire materială şi spirituală a societăţii. Politica egalitaristă este, astfel, o politică de handicapate socială, lipsită de omenie şi de consideraţie pentru înclinaţiile şi realizările oamenilor. Opunându-se egalitarismului şi ingineriilor sociale, liberalismul recunoaşte unicitatea fiecărei persoane, condiţia esenţială pentru ca viaţa fiecăruia dintre noi să fie

ocrotită şi îngrijită.

CALCULUL ECONOMIC: CAPITALISM CONTRA SOCIALISM

Dreptul de proprietate este fundamentul pe care omul acţionează, îşi proiectează nevoile şi aspiraţiile. Răpeşte-i omului dreptul de proprietate şi, în acest fel, l-ai anulat ca fiinţă socială, i-ai suprimat umanitatea. Proprietatea privată este instituţia esenţială care asigură evoluţia societăţii, dezvoltarea structurii producţiei şi satisfacerea nevoilor materiale şi spirituale ale omenirii într-un grad din ce în ce mai înalt.

Aşa cum am spus, dreptul de proprietate joacă acest rol datorită stimulentelor pozitive pe care le transmite. Aceste stimulente nu se reduc doar la buna gospodărire a resurselor şi la folosirea lor judicioasă ţinând cont de interesele celor din jur. Ca proprietar, eşti îndemnat să acumulezi, să pui deoparte o felie din producţia realizată; să nu consumi tot ce produci, ci să economiseşti pentru a-ţi construi mijloace mai bune de producţie în viitor. Acest comportament creator nu apare în absenţa dreptului de proprietate, adică fără certitudinea că resursele economisite vor rămâne ale tale şi fără temerea că cineva poate veni mâine să-ţi dea foc la casă şi să distrugă tot ce ai realizat. Când subliniem aceste lucruri, nu pornim de la vreo concepţie egoistă a acumulării şi nu confundăm acumularea individuală (singura posibilă) cu acumularea pentru sine; omul nu trăieşte solitar şi puţini sunt cei care acumulează doar pentru ei, majoritatea oamenilor acumulează pentru familie sau pentru un grup mai vast. Dacă o comunitate are interesul să construiască un dig împotriva inundaţiilor, atunci oamenii vor economisi cu scopul comun de a ridica barajul. Liberalismul nu este doctrina acumulării egoiste, a căpătuielii individuale; el preţuieşte scopurile comune, precum pacea şi predictibilitatea vieţii. Acumularea de capital nu este incompatibilă cu generozitatea şi cumsecădenia, ea deschide noi posibilităţi de manifestare a virtuţilor; de

unde observaţia: chiar şi Maica Tereza ar fi reuşit să facă mai mult bine dacă ar fi dispus de mai multe resurse.

Stimulentele se referă la conexiunea dintre eforturi şi rezultate. Sistemul proprietăţii private este simultan terenul pe care poate înflori iniţiativa individuală şi chinga cu care aceste iniţiative sunt racordate la interesul general. Omul îşi poate mări proprietatea nu prin simpla muncă, ci printr-un efort util semenilor săi. Această utilitate este semnalizată de veniturile sau profiturile pe care salariatul/ antreprenorul le obţine în activitatea sa. Dacă o întreprindere prestează servicii folositoare societăţii, ea va obţine profit; în caz contrar, va suporta o pierdere. Continuarea pierderilor erodează patrimoniul întreprinderii şi, inevitabil, o va scoate de pe piaţă. Alegerile libere ale publicului sunt cele care canalizează resursele către cei care ştiu să le administreze mai bine; patrimoniul acestora va creşte. Datorită competiţiei, profiturile antreprenorilor de succes sunt erodate; aceşti întreprinzători nu-şi pot menţine mărimea proprietăţii decât investind şi inovând în continuare; cel mai frecvent, ei sunt surclasaţi şi lasă locul altor antreprenori. Acolo unde cadrul instituţional garantează dreptul de proprietate şi libertatea economică, stimulând acumularea de capital, societatea se dezvoltă. Dacă însă, aşa cum s-a întâmplat de multe ori în istorie, se instaurează un regim de servitute, atunci cooperarea socială e distrusă şi societatea decade. Când, în secolele XIII-XIV, conducătorii Veneţiei au început să monopolizeze guvernarea şi să-şi asigure privilegii economice, naţionalizând comerţul, interzicând firmele în parteneriat (*commenda*) şi mărind taxele, rezultatul a fost declinul economiei, depopularea şi falimentul politic.

În absenţa drepturilor de proprietate, oamenii nu sunt stimulaţi să muncească bine şi să producă lucruri utile. Fie că vorbim de un regim de sclavie clasic, fie că ne referim la economiile socialiste, principiul este acelaşi. Celebrul cercetător Evsey Domar, care a studiat economia sovietică, a povestit consecinţele stabilirii, de către un

comitet al planificării, a cotelor de producţie pentru fabricile de hârtie în tone pe an. Rezultatul a fost o hârtie atât de groasă, încât nu putea intra în maşinile de scris ruseşti. Prin urmare, inteligenţii tehnocraţi însărcinaţi să dirijeze economia au cerut întreprinderilor să urmeze un plan care stabilea producţia în metri pătraţi pe an. Rezultatul a fost o hârtie atât de subţire, încât chiar şi membrii comisiei de planificare puteau vedea prin ea. Ideea este că oamenii nu sunt nişte simpli pioni pe o tablă de şah, pe care să-i manevrezi cum vrei. Răpindu-le libertatea, le răpeşti şi motivaţia de a lucra cu tragere de inimă.

Dincolo de importanţa stimulentelor pozitive pe care le generează, dreptul de proprietate şi libertatea schimbului permit dezvoltarea societăţii şi din alt motiv, cel puţin la fel de important: oferă oamenilor posibilitatea de a calcula economic şi, în consecinţă, de a înţelege în ce direcţie trebuie să investească resursele pentru a maximiza bunăstarea tuturor. Problema este crucială, dat fiind că orice bun de consum poate fi obţinut printr-o varietate de metode – procese de producţie. Un măr, de pildă, poate fi cules din propria livadă toamna şi pus la păstrare în beci; sau poate fi importat din Spania; sau poate fi rodul pomilor crescuţi în sere încălzite cu energie termică şi culeşi astăzi – energie care poate fi obţinută cu ajutorul unei hidrocentrale sau al unei termocentrale sau al unei turbine eoliene; cu angajarea de forţă de muncă în proporţii variabile; şi aşa mai departe. Practic, din cauza relaţiilor de substituţie şi complementaritate existente între factorii de producţie, avem de-a face cu un număr imens de combinaţii de resurse care, teoretic, ne pot oferi toate constelaţia de bunuri de consum de care avem nevoie. Problema economică fundamentală este care din aceste procese de producţie merită selectate? Câte mere să producem şi ce metode de producţie să folosim astfel încât să fim siguri că resursele sunt folosite pentru satisfacerea optimă a nevoilor consumatorilor? Nu putem

oferi un răspuns decât dacă putem compara cifric valoarea factorilor de producţie implicaţi.

Ei bine, pentru a ajunge la cifre, avem nevoie de piaţă şi de preţuri. Într-o primă fază, preferinţele indivizilor se confruntă în faţa „tarabei” şi rezultă preţuri pentru mere şi alte produse. Apare, aşadar, pentru prima oară, posibilitatea comparării matematice a valorii mărului cu a unui strugure, de exemplu. Într-o a doua etapă, apar preţuri pentru factorii de producţie. Bazându-se pe preţurile bunurilor de consum şi cunoscând tehnologia fabricării acestora, întreprinzătorii licitează factori de producţie pentru a obţine produsele cerute de consumatori. Prin acest proces, constelaţia preţurilor se întregeşte cu preţurile forţei de muncă şi ale bunurilor de capital. Pe scurt, calculul economic constă în folosirea valorilor oferite de sistemul de preţuri pentru a compara utilizările alternative şi a descoperi care este cea mai judicioasă întrebuinţare a factorilor de producţie în raport cu preferinţele subiective ale consumatorilor. Astfel, piaţa (liberul schimb) nu este altceva decât un sistem care converteşte preferinţele subiective incomensurabile ale publicului într-un set de valori (preţuri) accesibil tuturor. Şi este unicul sistem.

Fără preţuri, n-am şti căror nevoi ale publicului să răspundem mai repede. Deoarece nu am putea opera cu conceptele de rentabilitate, profit şi pierdere, am fi, în consecinţă, incapabili să determinăm dacă ar merita să cultivăm mere în loc de viţă de vie, dacă ar fi oportun să transformăm păşunile pentru oi în grădini de meri, dacă s-ar cuveni să construim sere uriaşe pentru meri, cât de multe, din ce materiale ş.a.m.d. În deciziile noastre de producţie, ne-am lăsa ghidaţi doar de propriile preferinţe: dacă cineva ar vrea să crească oi în loc să cultive mere, ar face-o pur şi simplu fiindcă aşa îi place; dacă cineva ar vrea să devină doctor în loc de profesor, ar face-o doar pentru că iubeşte medicina – niciun considerent salarial nu ar fi luat în calcul, pentru că salariile şi preţurile monetare

nici măcar nu ar exista. Putem intui, cred, în ce lume primitivă am trăi dacă am fi lipsiţi de posibilitatea de a calcula economic şi de a lua decizii, cu ajutorul calculelor, care să ţină cont de preferinţele celorlalţi oameni.

Preţurile aduc la acelaşi numitor utilitatea socială a unei investiţii şi costul ei de oportunitate. Cu ajutorul sistemului de preţuri, putem face calcule şi suntem în măsură să acţionăm raţional, urmărind profitabilitatea unui demers. Rata profitului ne indică decalajul dintre valoarea resurselor şi valoarea bunurilor produse cu ajutorul lor, adică ne arată intensitatea preferinţelor consumatorilor în comparaţie cu disponibilitatea resurselor. Ştim că atât producţia de hârtie, cât şi construcţia de bărci au nevoie de lemn, ca materie primă. Dacă cererea populaţiei pentru bărci se măreşte, atunci preţul bărcilor va creşte, ceea ce va extinde rata profitului în sectorul construcţiei de bărci. Antreprenorii vor începe să liciteze suplimentar pentru lemn, ca să producă bărci. Creşterea preţului lemnului va descuraja producţia de hârtie, care se va diminua şi va elibera resursele necesare construcţiei bărcilor. Acesta este mecanismul pieţei, cooperarea socială care asigură folosirea resurselor în direcţia satisfacerii celor mai urgente nevoi ale publicului. În absenţa dreptului de proprietate, oamenii nu pot decide pentru ei. Dacă cetăţenii nu sunt lăsaţi să-şi exprime dorinţele prin schimb, atunci nu există preţuri. Iar fără preţuri, nimeni nu poate şti dacă este mai bine să producem bărci decât hârtie şi, eventual, cât de multe.

În sclavie, această problemă nu se pune. Dorinţele sclavilor sunt neinteresante pentru stăpân; singurele dorinţe din lume care contează sunt dorinţele stăpânului, iar acesta şi le cunoaşte foarte bine. Dacă stăpânul decide că sclavii nu trebuie să folosească barca, atunci nu se vor produce bărci. Dacă tiranul decide că sclavii trebuie să mănânce o jumătate de pâine pe zi şi 1 kg de făină pe lună, aşa cum era raţia din timpul epocii Ceauşescu, atunci aceştia atât vor primi. De asemenea, dacă stăpânul

hotărăşte mutarea sclavilor şi construcţia unui palat într-o anumită zonă, acest scop va fi pus în practică. Procedând astfel, tiranul se foloseşte de restul lumii şi de toate resursele pe care le poate controla pentru a-şi satisface propriile dorinţe.

Dar dacă stăpânul sclavilor este o persoană binevoitoare, căreia îi pasă de dorinţele supuşilor săi? Ei bine, în ciuda acestor calităţi, el nu ar fi în stare să rezolve problema economică a alocării resurselor, deoarece este incapabil să genereze sistemul cardinal de valori – cunoscut sub numele de preţuri monetare – cu ajutorul căruia să se ghideze în labirintul fără sfârşit al posibilităţilor de alocare. Producţia nu este doar o activitate inginerească, ci şi economică, îndreptată către satisfacerea celor mai urgente nevoi. Raritatea resurselor impune alocarea lor către satisfacerea celor mai importante nevoi ale publicului. Evident, oamenii trebuie să fie în primul rând proprietari (nu sclavi) pentru a-şi putea exprima nevoile în mod liber. Selectarea celor mai presante nevoi şi începerea producţiei în vederea satisfacerii acestora este un act antreprenorial, care presupune calcul economic. Calculul economic foloseşte preţurile de pe piaţă şi compară rata profitului din utilizările alternative ale capitalului şi ale celorlalţi factori pentru a descoperi unde este mai eficient să angajezi respectivele resurse. Inevitabil, alocarea prin piaţă a resurselor nu este mulţumitoare pentru indivizi – fiecare ar vrea mai mult, ar crede că o alocare diferită ar fi mai „justă” ş.a.m.d. Însă piaţa este singurul mecanism raţional de alocare, orice altă modalitate poate fi mai „justă”, mai potrivită pentru unii sau pentru alţii, dar, în fond, discreţionară – adică simplă ghiceală despre ce ar fi bine de făcut. În absenţa criteriului profitului-pierderii, nu putem spune dacă comitem erori sau nu. Astfel, raţionalitatea este coextensivă cu proprietatea (privată) şi fiecare pas în lateral, pe proprietatea publică, este un salt în beznă.

Modul aberant de alocare a resurselor în regimul comunist era, cândva, bine cunoscut. Cehoslovacia, o ţară fără zăcăminte de fier, era al treilea exportator mondial de oţel, raportat la numărul de locuitori. România vindea produse petroliere mai ieftin decât preţul mondial al petrolului. Preţul maşinilor Trabant fabricate în Germania de Est era mai mic decât preţul materiilor prime încorporate. Fabricile ruseşti produceau ochelari de soare prin care nu se putea zări nimic, sau haine de ploaie din plastic, care, odată împachetate, se lipeau şi nu mai puteau fi despachetate. În ciuda obiectivelor sale faraonice, realizările comunismului erau penibile. Ambiţia sa de a oferi mai multă bunăstare oamenilor s-a lovit de meterezele logicii economice precum valurile mării de ţărmurile stâncoase. Intenţia socialiştilor de a cuceri lumea a sucombat sub povara risipei şi a consumului de capital. Cei care şi-au păstrat luciditatea au înţeles într-un final importanţa preţurilor şi a calculului economic; într-un vechi banc sovietic se spunea chiar aşa: „După ce socialismul se stabileşte la nivel mondial, Elveţia va rămâne o rezervaţie capitalistă, pentru a stabili preţurile”.

Descoperirea rolului calculului economic (la începutul secolului XX) şi înţelegerea imposibilităţii acestuia în afara sistemului proprietăţii private a constituit un punct de cotitură istoric în ştiinţa economică; după acest moment, nicio persoană onestă nu a mai putut pretinde că dezvoltarea economică poate avea loc bine-mersi şi în socialism sau în alt regim tiranic, fără proprietate privată. Abandonând pretenţia că pot duce societatea pe noi culmi de prosperitate, tot ce au continuat să facă criticii liberalismului a fost să incite lumea să-şi uite obiectivele pe termen lung, să gândească pe termen scurt şi să cadă pradă ispitelor de moment. Copilul care se plimbă printre rafturile cu jucării nu vede altă constrângere în a-şi lua tot ce poate căra în braţe decât voinţa contrară a mamei, care îi cenzurează poftele. El nu pricepe constrângerea bugetară, în fond, raritatea

resurselor, care este o condiţie a vieţii noastre. Pentru el, ziua şi bucuriile de mâine nu există, totul se reduce la satisfacţia de astăzi şi, pentru a o obţine, nu vede altă piedică decât toanele mamei. În calea realizării scopului său, stă doar voinţa altei persoane. Populiştii cultivă această mentalitate infantilă în rândurile publicului larg. Chestiunea producţiei nu contează, spun ei, nu merită s-o mai băgăm în seamă; mai bine hai să punem mâna pe portofelele altora şi să ne facem toate poftele. „Pe termen lung, suntem cu toţii morţi”, a zis Keynes.

Tot aşa cum sclavia este incompatibilă cu dezvoltarea materială şi spirituală a omului, robia patimilor merge la braţ cu sechestrul drepturilor. Cei care închină ode comunismului sau otrăvesc minţile audienţei cu invective la adresa libertăţii nu recunosc că finalitatea programului lor este epoca de piatră. Liberalismul nu le propune oamenilor paradisul terestru. Îi îndeamnă să privească responsabil în viitor şi, folosind vorbele Regelui Mihai I, să considere starea actuală nu ca pe o moştenire de la părinţii lor, ci ca pe un împrumut de la copiii lor. Condiţia vieţii umane este de aşa natură, încât impune sacrificii. Chiar şi doar pentru a păstra structura curentă a producţiei, este nevoie de economisiri şi de investiţii, pentru a înlocui capitalul care inevitabil se uzează. Nici libertatea, nici prosperitatea nu sunt garantate pe vecie; ele trebuie cucerite din nou şi din nou de către fiecare generaţie.

PARTEA A II-A

Acțiunea politică și liberalismul

NATURA STATULUI

Respectarea dreptului de proprietate şi a libertăţii celuilalt necesită sacrificii. Asigurarea vieţii prin muncă şi producţie presupune un efort, este obositoare, şi tocmai de asta hoţia e tentantă, folosirea pumnului ispiteşte. Dacă dreptul natural de proprietate ar fi înţeles şi respectat, dacă oamenii ar da dovadă de o bună conduită civică şi de discernământ în toate acţiunile lor, atunci violenţa ar

dispărea. Putem spera că acest minunat ideal se va întâmpla într-o bună zi, însă lumea în care trăim nu a căpătat virtuţile necesare în acest sens. Într-o lume în care fiecare ar aprecia cooperarea paşnică şi buna înţelegere, iar urgenţele nevoiaşilor şi nevoile comune ar fi îndeplinite prin milostenie şi prin contribuţia voluntară a tuturor, problemele omenirii s-ar rezolva de la sine şi politica nu ar avea niciun rost.

Omul sănătos nu are nevoie de doctor, iar cetăţeanul virtuos nu are nevoie de politică. Medicina, respectiv politica, au apărut în lumea imperfectă în care trăim. Menirea doctorului este să amelioreze sănătatea pacientului, în timp ce menirea politicii este să îndrepte (îmbunătăţească) viaţa comunităţii. Doctorul ştie că, procedând în conformitate cu natura profesiei sale şi cu regulile morale, l-ar putea salva pe bolnav; el ştie că, în cel mai bun caz, problemele de sănătate vor fi rezolvate şi pacientul nu va mai avea nevoie de serviciile sale. Scopul politicianului este similar: păstrarea ordinii sociale şi călăuzirea indivizilor în direcţia realizării bunurilor de interes comun.

Există totuşi o diferenţă între doctor şi politician. Acţiunea politică este parţial lipsită de baza ştiinţifică pe care se aşază medicina. Spre deosebire de doctor, care în prescripţiile sale se foloseşte de reperele ferme ale ştiinţei, deciziile politice sunt lipsite de busola calculului raţional, de posibilitatea măsurării beneficiilor şi costurilor sociale care decurg din asumarea lor. Decidentul politic nu poate calcula economic. El nu poate descoperi printr-o investigaţie matematică dacă, de exemplu, dotarea şcolilor cu tablete şi videoproiectoare este o alternativă de preferat construirii unui teren de sport; sau dacă dotarea spitalelor cu aparate EKG este preferabilă modernizării ambulanţelor; în cazul unei catastrofe, precum o inundaţie, el nu poate determina dacă transportarea şi adăpostirea sinistraţilor într-un sat învecinat este mai importantă decât salvarea bunurilor acestora. Decidentul politic nu poate

calcula dacă o anumită sumă de bani, să zicem, un milion de lei, poate fi mai eficient cheltuită pe tratarea persoanelor infectate cu HIV sau pe prevenirea acestei infecţii, pe cumpărarea medicamentului X sau pe cutare metodă de prevenţie. Folosirea mijloacelor politice (a constrângerii) şi acţiunea bazată pe dreptul de proprietate sunt două lucruri complet diferite. În sfera politicii, acţiunea calculată – în sensul de alocare a resurselor în vederea maximizării bunăstării sociale – este imposibilă. În consecinţă, acţiunea politică trebuie să se bazeze în bună măsură pe existenţa virtuţilor, a harului, precum în pilda biblică a regelui Solomon care, rugat să judece cazul celor două femei ce pretindeau dreptul asupra unui copil, nu a folosit proceduri ştiinţifice de identificare a maternităţii, ci a descoperit adevărul şi a făcut dreptate cu „inima pricepută”. Când există riscul ca inundaţiile să afecteze largi suprafeţe locuite, politicianul autentic trebuie să acţioneze, chiar dacă decizia sa presupune sacrificarea unor interese particulare pe care nici nu le poate măsura. Când, după ce eforturile caritabile private s-au consumat, încă există mii de copii fără carte, politicianul trebuie să-i salveze din prăpastia ignoranţei, chiar dacă sacrificiul impus nu poate fi comparat cu beneficiile obţinute.

Omul politic trebuie să dea dovadă de un profund discernământ în acţiunile sale. Nu oricine poate purta inelul puterii cu capacitatea de a rezista celor mai pătrunzătoare tentaţii care vin la pachet cu monopolul folosirii forţei. „Împărat adevărat, acela-i împărat care este stăpân pe mânie, pe invidie, pe plăcere, într-adevăr, acela-i împărat. Pe un om ca acesta aş dori mai degrabă să-l văd conducător de popoare, de oraşe, de oştiri, stăpânitor peste apă şi uscat”, spunea Ioan Gură de Aur. Sunt puţini cei care pot fi politicieni adevăraţi. Istoria noastră a fost mai degrabă marcată de câştigarea puterii de falşi politicieni, fiindcă, aşa cum explica Friedrich Hayek, cei mai răi ajung sus – iar probabilitatea ca acest lucru să se întâmple este cu atât mai mare cu cât gradul de cultură al

societăţii este mai scăzut şi ideile liberale sunt mai puţin apreciate.

Liberalismul înţelege riscul utilizării mijloacelor politice şi fragilitatea libertăţii în faţa forţei. Pentru liberal, statul este precum o bombă nucleară: ajută la menţinerea păcii, însă este preferabil să nu ajungi să îl foloseşti. Rolul statului este de garant al libertăţii omului şi al cooperării sociale, dar însăşi existenţa lui implică un pericol mortal. Parafrazând un vechi slogan politic german, liberalismul urmăreşte un stat „atât de puternic pe cât este necesar şi atât de mic pe cât este posibil”.

STATUL, BIROCRAŢIA ŞI ECONOMIA

Descoperirea antibioticelor este o mare realizare a umanităţii. Folosirea în exces a acestora a dus însă la pierderea eficienţei lor şi la apariţia de bacterii rezistente care riscă să provoace necazuri uriaşe. Similar, în vremuri eroice politicienii virtuoşi au contribuit din plin la salvarea păcii şi a civilizaţiei. Din păcate însă, utilizarea extinsă a mijloacelor politice a devalorizat statul şi periclitează viaţa socială. Mentalitatea paternalistă (sau infantilă, putem spune), invocarea intervenţiei statului pentru soluţionarea unor mizilicuri este gândirea unui popor fără demnitate, cu atitudine de servitor, care va sfârşi inevitabil prin a fi călărit de preaputernicii politicieni. Implicarea puterii politice în rezolvarea a tot soiul de false probleme, în satisfacerea unor scopuri personale ridicate la rangul de interes public, a dus la compromiterea elitelor şi la dispreţuirea virtuţilor. Lipsită de elite şi de valori morale, politica se reduce la mizeria jafului; fără idealurile liberale, din politică mai rămân doar impozitele şi mojicia.

Deoarece reprezintă monopolul utilizării forţei, statul constituie în mod inevitabil o atracţie pentru oamenii interesaţi de folosirea forţei, nu de producţie, inovare sau alte forme de cooperare paşnică. Cei obsedaţi de nevoia de a da ordine şi de a fi ascultaţi sunt atraşi de politică precum muştele de miere. Un stat mic este o pradă relativ neinteresantă. Un stat mare este uşor de capturat de

grupurile speciale de interese, pentru că reprezintă o miză însemnată şi funcţionarea sa este greu de controlat. Politica devine în acest caz o sursă de „rele publice”, o gaură neagră în care se pierd resursele şi un loc al pierzaniei pentru elitele societăţii.

O boală cronică a statelor mari este vânătoarea de favoruri. Aceasta reprezintă folosirea de resurse în încercarea de a captura veniturile create artificial de către guvern prin acordarea de privilegii. Să ne gândim la cazul în care guvernul decide să acorde fără licitaţie un contract de construcţie a unei şosele. Agenţii economici interesaţi vor depune eforturi însemnate pentru a fi cât mai „convingători” în faţa guvernului. Ei vor încerca să influenţeze pe toate căile posibile autorităţile publice: se vor întrece în a sponsoriza partidul de guvernământ, vor interveni pe lângă diverşi oficiali autohtoni sau străini pentru ca aceştia „să pună o vorbă bună unde trebuie” sau vor încerca să corupă direct funcţionarii care sunt în poziţia de a decide cui va fi atribuit contractul în cauză. Toate aceste eforturi reprezintă bani cheltuiţi pentru a câştiga un venit acordat de stat. Competiţia dintre căutătorii de favoruri este dăunătoare pentru societate, deoarece presupune risipirea de resurse într-un proces politic care nu generează creşterea bunăstării generale.

Să luăm un exemplu ipotetic: industria auto. Aceasta militează permanent pentru subvenţionarea producţiei sau a propriilor vânzări şi pentru impunerea de taxe vamale la importul de maşini second-hand. Aceste măsuri afectează drepturile de proprietate şi dăunează bunăstării generale – adică aproape întregii populaţii – deoarece împiedică preţul maşinilor să coboare până la nivelul care s-ar stabili pe o piaţă complet liberă. Cei mai afectaţi sunt oamenii foarte săraci, care nu îşi permit o maşină nouă şi pot alege eventual doar între căruţă şi o maşină mai veche din import; ei vor fi condamnaţi să rămână la stadiul de transport cu căruţa. Dar pe industriaşi nu îi interesează bunăstarea populâţiei, ci propriile venituri. Să presupunem

că privilegiile pe care încearcă să le obţină de la guvern le sporesc veniturile cu 100 de milioane de lei; în acelaşi timp, cheltuielile de lobby (de exemplu, organizarea de conferinţe şi articole de presă în care să explice cum importurile de maşini fac concurenţă neloială, afectează mediul şi distrug locuri de muncă), mita vărsată în buzunarele persoanelor cheie care pot influenţa adoptarea unei legi care să-i favorizeze, sponsorizarea diferitelor partide pentru a obţine locuri în parlament etc. se cifrează la 5 milioane de lei. În acest caz, dacă industria auto reuşește în iniţiativa sa, profitul obţinut este de 95 de milioane de lei. Nu este o afacere rentabilă?

Activităţile de acest gen dăunează bunăstării generale, dar sunt foarte profitabile pentru iniţiatorii lor. Dar de ce nu protestează populaţia afectată de scumpirea automobilelor? Deoarece costul suportat de fiecare din cauza scumpirii automobilelor este mic şi greu de identificat. Omul îşi schimbă maşina poate odată la 10 ani, nu este interesat să urmărească pas cu pas evoluţia preţurilor. Este evident că producătorii de automobile sunt interesaţi de redistribuirea avuţiei societăţii în favoarea lor, iar restul societăţii nu va reacţiona cu asprime; cât de tare să protestezi pentru o pierdere de câteva sute de euro pe care o vei suporta nu se ştie când?

Din cauză că extragerea de favoruri este o activitate atât de rentabilă, ea infectează toate guvernele. Dacă instituţiile le permit, grupurile de interese încearcă tot timpul să obţină favoruri pe seama restului populaţiei. Cum orice activitate profitabilă atrage noi întreprinzători, numărul organizaţiilor care „mulg” statul tinde să sporească. O maladie încă şi mai gravă care se dezvoltă în statele mari este legiferarea de dragul grupurilor de interese. Ea reprezintă generalizarea practicii vânătorii de favoruri în cazul elaborării oricărei decizii politice. Practic, nu există lege sau reglementare care să nu fie emisă cu scopul precis de a crea privilegii unora şi bariere altora.

Pentru a influenţa deciziile colective, indivizii sunt

stimulaţi să se angajeze în activităţi de grup: să organizeze manifestaţii sau activităţi de lobby, să contribuie la funcţionarea diverselor partide politice etc. Rezultatul presiunii exercitate de grupul de interese – să zicem, impunerea unei taxe vamale la importul de ulei comestibil – se răsfrânge asupra tuturor membrilor grupului. Fiecare beneficiază de pe urma privilegiului câştigat, indiferent de cât de mult a contribuit la obţinerea lui. Astfel, fiecare membru al grupului de interese este stimulat să devină „pasager clandestin" şi să profite de pe urma eforturilor celorlalţi. Acest risc este cu atât mai semnificativ cu cât dimensiunea grupului este mai mare. De aceea, grupurile mici de interese, precum cel al salariaţilor de la Metrou sau al taximetriştilor, vor fi mai bine organizate şi vor avea mari şanse să obţină de la stat favorurile căutate. Un exemplu cunoscut care ilustrează acest fenomen este oferit de fermierii elveţieni, care obţin de la stat subvenţii de până la 60% din venitul lor total, deşi fermierii reprezintă un procent neglijabil din populaţia Elveţiei, în vreme ce fermierii din Ghana obţin o subvenţie ce reprezintă doar un sfert din venitul lor total, cu toate că cea mai mare parte a populaţiei din Ghana se ocupă cu agricultura.

Extinderea statului este rezultatul natural al coagulării grupurilor de interese şi al multiplicării legilor. Ca urmare a acestui proces, creşte şi birocraţia – aparatul organizaţional prin care statul acţionează efectiv. Birocraţia sufocantă este un real pericol pentru prosperitatea societăţii, deoarece interesele funcţionarilor statului (ale birocraţilor) nu sunt aliniate cu interesele publicului larg – aşa cum sunt, de pildă, în cazul antreprenorilor. Proprietarul unei afaceri are tot interesul să vândă ceea ce îi cere piaţa, el este atent la consumatori; în schimb, birocratul este motivat să ignore publicul, deoarece nu publicul îl ţine în funcţie, ci şeful său politic – şi pe acesta din urmă trebuie să-l mulţumească. Birocraţii nu dispun de stimulente economice pentru a produce eficient, deoarece ei nu sunt proprietari pe mijloacele de

producţie utilizate, ci doar administratori ai acestora. Cel care eliberează aprobări şi avize nu este motivat să economisească hârtia sau tonerul de la imprimantă, nici să minimizeze numărul drumurilor pe care trebuie să le facă cetăţeanul care doreşte respectiva aprobare; el nu are nimic de câştigat dacă acţionează pentru creşterea satisfacţiei publicului şi pentru chivernisirea finanţelor publice.

Cum ne putem aştepta să acţioneze funcţionarii statului? în primul rând, birocraţii vor fi stimulaţi să mărească valoarea bugetelor pe care le gestionează, pentru că astfel îşi sporesc bunăstarea (obţin birouri mai mari, dotări mai performante etc.) şi reduc riscul de a nu îşi îndeplini obiectivele trasate de superiori. Astfel, birocraţii sunt stimulaţi să cheltuiască mai mulţi bani decât ar dori politicienii sau populaţia. Funcţionarii statului acţionează în această manieră deoarece superiorii lor politici – care le aprobă bugetele – nu cunosc adevăratul cost al activităţii pe care birocraţia o desfăşoară. Desigur, politicienii sunt interesaţi să minimizeze cheltuielile birocraţiei, dar nu dispun de niciun mijloc constrângător eficient pentru a-şi atinge acest scop. În principal, guvernanţii nu dispun de o alternativă, o altă instituţie care să le ofere serviciile cerute la un preţ mai mic. Birocraţia se dezvoltă astfel ca urmare a statutului său de monopolist în relaţie cu clienţii săi (atât oamenii politici, cât şi cetăţenii obişnuiţi). Un vast număr de studii ilustrează faptul că aparatul birocratic statal este mai amplu decât birocraţia cu funcţii similare din companiile private.

După cum am văzut, competiţia este benefică societăţii atunci când se desfăşoară în cadrul oferit de drepturile de proprietate privată. Când consumatorii sunt liberi să aleagă pe ce să cheltuie banii, ei vor decide să cumpere mărfurile care le servesc cel mai bine interesele. Competiţia dintre producători duce permanent la sporirea calităţii acestor mărfuri şi la ieftinirea lor. Concurenţa este

o forţă care impune producătorului să ţină permanent cont de interesele clientelei. Într-o economie de piaţă veritabilă, oricine este liber să producă şi să-şi ofere serviciile cumpărătorilor, ceea ce înseamnă că aceştia din urmă pot selecta vânzătorul preferat. Dacă un producător de lapte îşi serveşte prost clienţii, atunci aceştia se vor orienta către produsul similar oferit de concurenţă. Concurenţa protejează cumpărătorii de serviciile de proastă calitate şi de abuzurile pe care producătorii sunt tentaţi să le săvârşească.

Spre deosebire de producătorii privaţi, a căror soartă depinde de satisfacerea promptă a cerinţelor clienţilor, agenţiile statului nu sunt motivate de obţinerea de profit, ci de „stoarcerea" unor fonduri cât mai mari de la contribuabili. Firmele private obţin adesea profituri prin reducerea costurilor şi eficientizarea activităţii. Agenţiile statului, din contră, sunt stimulate să cheltuiască resurse cât mai mari, pentru a putea justifica ulterior nevoia „suplimentării bugetului". De fapt, performanţa – înţeleasă ca atingerea scopurilor propuse prin utilizarea unor mijloace cât mai reduse – este interpretată exact pe dos de instituţiile statului. De exemplu, creşterea infracţionalităţii nu este interpretată drept eşecul statului în producţia de securitate, ci, din contră, este folosită ca argument pentru evidenţierea importanţei poliţiei publice şi pentru necesitatea măririi fondurilor alocate poliţiei anul următor. În mod similar, degradarea drumurilor nu duce la recunoaşterea ineficienţei statului în producţia de căi de comunicaţii, ci este explicată întotdeauna prin lipsa banilor pentru asfaltare. Cu alte cuvinte, în sectorul public, ineficienţa nu este penalizată, ci atrage mărirea cheltuielilor!

Ori de câte ori firmelor private li se permite să ofere publicului bunuri similare celor oferite de stat, ineficienţa cronică a aparatului etatist iese şi mai bine la iveală. Funcţionarea clinicilor medicale private, a şcolilor private, a firmelor private de pază şi protecţie ş.a.m.d. ilustrează

elocvent diferenţa de performanţă între piaţă şi stat. Producătorii privaţi atrag clientela prin servicii de o calitate net superioară celor oferite de agenţiile publice, în vreme ce firma privată caută permanent noi metode de îmbunătăţire a produselor pe care le oferă, fiindcă doar aşa îşi poate păstra poziţia pe piaţă, agenţiile statului caută să împiedice modernizarea propriei activităţi. Birocraţia se opune inovării, pentru că inovaţia o ucide.

Birocraţia şi funcţionarea unui stat extins alimentează corupţia. Corupţia nu ţine în principal de moştenirea culturală sau de mentalităţi, ci de calitatea şi funcţionarea instituţiilor publice – altminteri nu am putea explica de ce milioane de români renunţă la practicile asociate corupţiei imediat ce trec graniţa. Corupţia explodează din cauza sufocării vieţii sociale prin reglementarea a tot ce mişcă. Corupţia este oricând şi pretutindeni un rezultat al intervenţionismului. Nu există cale mai directă şi mai eficientă de a elimina corupţia decât combaterea intervenţionismului guvernamental. Şpaga dată profesorului sau doctorului dispare atunci când aceştia nu mai sunt angajaţi ai statului, ci ai unor companii private; ciubucul vărsat funcţionarului dispare atunci când, pentru a începe o activitate, nu mai ai nevoie de o căruţă de aprobări şi ştampile. Corupţia este un simptom al lipsei de libertate – deci promovarea libertăţii este cea mai directă şi sigură metodă de eradicare a acestui fenomen catastrofal.

Capitalismul şi libertatea economică cultivă virtuţi precum responsabilitatea, decenţa, cumpătarea, modestia, gândirea pe termen lung. Etatismul dezvoltă vicii precum laşitatea, risipa, vanitatea şi servilismul. Piaţa liberă stimulează buna înţelegere între toţi: patronul magazinului din colţ mulţumeşte clienţilor care îi trec pragul. Dar intervenţiile guvernului încurajează discordia; când viaţa socială este politizată, strategia potrivită este: „Mulţumeşte-i primarului, mulţumeşte-i partidului, mulţumeşte-i ministrului sau preşedintelui, fii amabil cu

guvernanţii şi dă-te bine cu puterea, că poate vei primi şi tu o pleaşcă". Într-o firmă, angajaţii harnici şi talentaţi vor promova pe baza acestor merite. De ce? Fiindcă proprietarul afacerii are tot interesul să obţină câştiguri şi mai mari. În schimb, într-o agenţie guvernamentală, promovarea se va face după cu totul alte criterii; poate în funcţie de vârstă sau de opiniile politice sau, foarte des, în funcţie de slugărnicia manifestată faţă de superiori.

Pentru toate aceste motive, birocraţia şi etatismul trebuie combătute constant. Filosofia liberală recunoaşte că, în general, reprezentanţii statului nu dispun de mijloace raţionale sau de stimulente economice adecvate satisfacerii intereselor cetăţenilor. Politica liberală constă de fapt în sacrificarea propriilor interese de dragul scopurilor societăţii în ansamblu. Poate că sună idealist, dar tocmai acest idealism este ceea ce o separă de pragmatismul meschin al celor care vânează puterea de dragul puterii.

DINAMICA INTERVENŢIONISMULUI

Intervenţionismul reprezintă practica autorităţilor politice de a obstrucţiona cooperarea socială, întrerupând contractele libere dintre oameni prin măsuri forţate. De exemplu, guvernul poate decide nivelul salariilor, preţurile la care se pot procura anumite servicii, orarul şi condiţiile de fabricare a unor produse; în Arizona statul te amendează dacă organizezi întâlniri religioase la tine acasă, în alte părţi ai nevoie de aprobare specială pentru a oferi servicii de ghid turistic.

Câteodată, măsurile luate de stat au un puternic impact nociv asupra cetăţenilor. De exemplu, în Turkmenistan, preşedintele Berdymukhammedov a decis să interzică automobilele de culoare neagră. Aceasta este o prohibiţie clară, absurdă şi de anvergură, dar la fel stă treaba şi când vine vorba de hotărâri care vizează funcţionarea pieţei şi a preţurilor, adică de măsuri care, într-un mod mai mult sau mai puţin subtil, îi împiedică pe oameni să coopereze. Frecvent intervenţiile sunt punctuale

şi afectează un mic număr de oameni, astfel încât însemnătatea daunelor pe care le produc este relevantă doar cumulativ.

Care este motivul pentru care libertatea oamenilor este amputată prin tot felul de interdicţii şi reglementări? De cele mai multe ori, acesta este pur şi simplu populismul, demersul politicianului de a-i salva pe oameni din probleme care nu există de dragul obţinerii statutului de erou şi a unor voturi care să-i asigure un salariu gras pentru încă un timp.

Alteori, este politica deliberată de a privilegia un anumit grup de interese. Fermierii au dreptul să-şi comercializeze produsele, precum brânza sau carnea afumată, în târguri ţărăneşti; dar un antreprenor interesat să producă bere nu are acest drept. În timp ce microbii pot infecta produsele ţărăneşti, tocmai activitatea berarului este considerată o potenţială sursă de epidemii, deşi, aşa cum orice doctor ştie, prezenţa bacteriilor în activitatea sa ar ucide drojdiile şi i-ar falimenta afacerea fără vreo altă consecinţă. Dacă ar fi consecvenţi, intervenţioniştii i-ar supune pe fermieri unor restricţii şi controale amănunţite, dar nu o fac pentru că nu vor să-şi piardă popularitatea – zeci de mii de ţărani doresc să-şi vândă liber produsele; în schimb, ei plasează o povară birocratică imensă şi inutilă pe umărul micului berar, pentru a feri de concurenţă marile corporaţii din domeniu sau pur şi simplu pentru a stoarce şpăgi.

Intervenţionismul are însă şi resorturi intelectuale. Una din sursele intervenţionismului este presupusa constatare că actorii economici privaţi nu se comportă raţional; Keynes spunea, printre altele, că spiritele animalice stau, în esenţă, la baza investiţiilor. Aceasta nu poate fi, desigur, o ipoteză de lucru în analiza economiei. Dacă nu ne putem baza pe raţionalitatea indivizilor, adică pe capacitatea lor de a adecva mijloace la scopuri, putem stinge lumina şi pleca liniştiţi la culcare, căci nu prea mai sunt multe de spus, într-o lume în care indivizii sunt

mânaţi mai degrabă de instincte ori sentimente confuze, orice analiză comparativă despre bunăstare şi despre instituţiile care o promovează este inutilă. Unul din punctele slabe ale ideii că oamenii sunt iraţionali şi nu pot fi lăsaţi liberi este acela că, de fapt, nu neagă raţionalitatea umană, ci restrânge sfera acesteia la domeniul acţiunii politice. Popescu nu poate fi lăsat liber să-şi deschidă o şcoală şi să-i înveţe carte pe cei mici conform propriilor metode, dar nimic nu-l împiedică pe Popescu să fie profesor într-o şcoală de stat, inspector şcolar sau chiar ministru, să stabilească programa şi metodele de predare pentru toată lumea. Altfel spus, întreprinzătorul privat este incapabil să ofere bunuri de calitate, însă statul, da. Acest argument – „dacă Gigei îşi deschide o gogoşerie, atunci va da faliment, însă dacă Gigei se va angaja director la o gogoşerie de stat, atunci îşi va demonstra calităţile şi lumea va fi încântată” – nu merită decât hohote de râs.

Viciul de fond al argumentului împotriva capitalismului este însă altul. Nu putem folosi prezumţia de naţionalitate în discursul economic, pentru că aceasta ar anula însăşi relevanţa discuţiei în sine. Nu putem postula că indivizii sunt, în principiu, incapabili să îşi urmărească interesul, dar, în acelaşi timp, să încercăm să îi convingem pe semenii noştri de valoarea acestei idei. Cele două nu sunt compatibile. Ori cădem de acord că indivizii nu se pot comporta raţional – şi atunci ar trebui să încetaţi să citiţi această carte, deoarece reflectă un act iraţional din partea autorului său –, ori indivizii se pot comporta raţional – şi atunci trebuie să scoatem ipoteza iraţionalităţii din analiza economică. Celui care invocă iraţionalitatea agenţilor economici i se poate replica pe bună dreptate: „Dar de unde ştiu eu că atitudinea ta este raţională? Nu pot postula acest lucru, pentru că a face asta înseamnă a-ţi contrazice din start propriul argument”. Cu alte cuvinte, condiţia de bază pentru închegarea unei dezbateri este recunoaşterea faptului că raţionalitatea

participanţilor nu este limitată *a priori*. Dacă nu cădem de acord asupra acestui fapt, atunci nu putem face schimb de argumente şi cel care îşi va impune voinţa va fi, inevitabil, cel care va lovi mai tare cu pumnul.

În fond, nici nu contează cât la sută din deciziile noastre sunt dictate de emoţii şi sentimente şi cât la sută de calcule precise; cooperarea socială nu are de suferit din cauza existenţei sentimentelor. Ceea ce este important de ştiut este dacă reprezentanţii statului se bucură de un avantaj comparativ în acest sens, dacă politica este scutită de derapaje emoţionale. Din păcate, în spaţiul politic actual, răspunsul este mai degrabă negativ. Orice problemă cognitivă am selecta, din lunga listă enunţată de susţinătorii intervenţionismului, aceasta pare a fi mai pronunţată în domeniul politic decât în cel al cooperării voluntare. În primul rând, supraoptimismul, considerat cea mai des întâlnită tulburare a raţionalităţii: oare experienţele de până acum cu guvernele care au exagerat în previziunile lor economice sau în ambiţiile politice nu au fost suficiente pentru a ilustra naivitatea ideii că statul este în măsură să corecteze funcţionarea economiei?; oare faptul că nu doar guvernele, dar şi instituţiile publice internaţionale au ratat cu graţie să anticipeze fiecare criză economică majoră din ultimele decenii nu constituie un motiv suficient de precauţie înainte de a însărcina statul să ducă diverse politici? în al doilea rând, înclinaţia oamenilor de a-şi confirma propriile păreri – este mai gravă în sectorul privat sau în cel public? Spre deosebire de o companie privată, funcţionarea statului promovează comportamentul conformist şi obedient; subalternii sunt mai degrabă dispuşi să-şi servească şeful cu informaţii care îi gâdilă orgoliul şi îi confirmă convingerile. În plus, dacă o iniţiativă guvernamentală se termină fără atingerea obiectivelor, acest lucru nu este considerat în general un eşec, ci un motiv suplimentar pentru continuarea intervenţiei: dacă subvenţionarea construcţiilor nu a dus la înlesnirea cumpărării de locuinţe, atunci, chipurile,

demersul trebuie să continue mai abitir. În al treilea rând, inconsistenţa în timp a deciziilor – pare să afecteze mai mult activitatea politică. Aţi observat cum guvernele succesive, conduse uneori de acelaşi partid, ba cresc, ba micşorează numărul de ministere, fără să fie în stare să adopte o atitudine consecventă? Aţi observat cum acciza la carburanţi este introdusă, apoi retrasă, apoi iar introdusă? Cum planificatorii sociali comit în mod repetat eroarea de a spori cheltuielile publice în perioade de avânt economic, ceea ce creează dificultăţi bugetare suplimentare în recesiune? în al patrulea rând, rezistenţa la schimbare şi ideile fixe – este un fenomen, fără îndoială, destul de răspândit. Dar unde întâlnim mai multă rezistenţă la schimbare, în zona politică sau în societatea civilă? Cum apar cele mai multe inovaţii, ca urmare a talentului antreprenorilor sau ca rezultat al muncii birocraţilor? Răspunsul este probabil evident. Activitatea politică se distinge prin perpetuarea ideilor fixe, de la reţetele mecaniciste de dezvoltare industrială la planurile de învăţământ în şcoli, de la organizarea de festivaluri artistice la metodele de combatere a sărăciei.

Intervenţionismul cunoaşte mai multe forme. Una din cele mai nocive şi răspândite este intervenţia statului asupra preţurilor, în sensul stabilirii fie a unor preţuri minime, fie a unor preţuri maxime. Efectele stabilirii arbitrare a preţurilor pot fi lămurite cu ajutorul câtorva exemple.

Să ne referim prima dată la decretarea unor preţuri maxime, peste care statul interzice vânzarea unui produs. Evident, pentru ca această măsură să aibă efect, guvernul plafonează preţul la un nivel sub cel existent pe piaţă. Scopul demagogic al intervenţiei este facilitarea achiziţiei produsului sau serviciului în cauză, în special de către oamenii cu venituri reduse. Efectul real al măsurii este însă invers. Dat fiind că fixarea arbitrară a preţurilor sub nivelul de piaţă reduce sau elimină profitul producătorilor, aceştia vor fi stimulaţi să-şi restrângă activitatea şi

produsul respectiv va dispărea de pe piaţă. Dorinţa publicului de a cumpăra nu va putea fi satisfăcută. Cu alte cuvinte, vom asista la crearea unei penurii, adică a unei prăpăstii între cantitatea cerută şi cea oferită.

Ce se va întâmpla dacă guvernul decide mâine stabilirea preţului laptelui la 1 leu/litru? Penuria de lapte va duce la o mulţime de efecte în lanţ. Încercând cu disperare să facă rost de lapte, oamenii se vor înghesui la cozi interminabile, ca pe timpul comunismului. Deoarece timpul pierdut la coadă reprezintă un cost pentru cumpărător (fără a mai pune la socoteală faptul că nici nu poţi şti dacă, atunci când îţi vine rândul, mai apuci lapte sau nu), măsura guvernului nu va facilita, practic, accesul populaţiei la lapte. În plus, oamenii vor fi motivaţi să recurgă la diverse subterfugii. De exemplu, ar putea mitui vânzătorii pentru a le păstra cantitatea dorită de lapte. Sau ar putea încerca să intre la rând în faţă, pretextând că sunt bolnavi sau că au copii mici care le plâng de foame acasă etc. Dacă preţurile nu mai joacă rolul de alocare a resurselor, apar mecanisme noi prin care bunurile sunt distribuite între membrii societăţii. De exemplu, laptele va putea fi procurat acum de cei care au „pile” şi „relaţii” la producători, de cei care au rude la ţară care cresc vaci. Impunerea unui preţ maxim îi stimulează pe vânzători să acţioneze ilegal, comercializând lapte „la negru”. Deoarece această activitate este riscantă, adică implică un cost suplimentar pentru comercianţi, preţul laptelui vândut pe piaţa neagră va urca semnificativ peste nivelul la care s-ar fi situat pe o piaţă liberă. Nu în ultimul rând, producătorii vor turna apă în lapte pentru a compensa pierderile cauzate de plafonarea preţurilor.

Probleme similare apar dacă statul plafonează chiriile sau, aşa cum tot insistă unii politicieni, dobânzile. Stabilirea unui nivel artificial de mic al dobânzii nu facilitează accesul oamenilor săraci la creditare, din contră, tocmai aceştia vor fi cei mai afectaţi. Furnizorii de credite, bancherii, vor reacţiona schimbând oferta. Ei vor

compensa scăderea profitabilităţii prin ajustarea celorlalte condiţii de creditare: vor solicita debitorului să vină cu un avans mai mare, vor restrânge creditarea la persoanele cu un venit foarte ridicat sau vor modifica durata de acordare a creditului. Experienţa internaţională este extrem de elocventă în privinţa principalei consecinţe a plafonării dobânzilor: reducerea creditării şi excluderea oamenilor cu venituri mici, în special a celor din mediul rural, de pe piaţa de capital.

Dacă efectele impunerii unor preţuri maxime sunt atât de clare, de ce acest gen de măsuri sunt adoptate din nou şi din nou? Explicaţia este lipsa educaţiei, în cazul multor persoane, precum şi tentaţia prea puternică de a ceda diverselor pasiuni în ciuda argumentelor raţionale. Oamenii se revoltă adesea împotriva preţurilor, pe care le critică drept „prea mari”, iar cei mai naivi cred că alinarea nevoilor lor ar putea fi adusă prin stabilirea unor preţuri maxime. Procedând aşa, ei se comportă ca şi cum ar critica termometrul pentru canicula de afară. Eventual, spargerea termometrului nu va schimba clima şi nu va elimina căldura. Responsabili de preţurile „mari” nu sunt producătorii, ci cumpărătorii care preferă să plătească 5 lei pentru un litru de lapte sau care vor ca fermierii să crească vaci de carne, nu de lapte; producătorii nu fac decât să răspundă cerinţelor clienţilor.

Oarecum similar stau lucrurile şi în ceea ce priveşte fixarea unor preţuri minime, adică interzicerea cumpărării unui produs sau serviciu mai ieftin de un anumit prag. Motivul populist pentru care statul impune preţuri minime este favorizarea celor care oferă respectivul bun sau serviciu. Un caz particular de preţ minim este salariului minim. Scopul declarat al fixării salariului minim este protejarea persoanelor sărace, care nu pot câştiga un salariu corespunzător unui nivel de trai decent. Efectul acestei măsuri este însă contrar celui urmărit de guvern. Statul poate interzice întreprinzătorilor să plătească salarii mai mici de să zicem, 1900 lei, dar nu-i poate forţa pe

aceştia să angajeze pe toată lumea care se oferă să lucreze în schimbul acestor bani. În realitate, salariul minim duce la apariţia unei discrepanţe între cererea şi oferta de servicii de muncă, mai precis determină apariţia şomajului. Este important de subliniat că şomeri vor fi acei muncitori cărora antreprenorii nu pot să le plătească mai mult de 1900 lei pe lună, adică exact oamenii săraci pe care intenţiona să-i sprijine guvernul. Nu doctorii, avocaţii, profesorii universitari sau miniştrii vor rămâne fără loc de muncă – salariilor lor sunt mari şi pe ei nu îi interesează această chestiune. Afectaţi vor fi muncitorii necalificaţi, tinerii fără studii, calificări sau experienţă, persoanele cu dizabilităţi etc.

Există multe alte forme de intervenţionism. Statul este uneori chemat să decidă orarul de funcţionare al magazinelor sau procentul de produse locale de pe rafturile acestora. O directivă europeană stabileşte nu doar aspectele ce trebuie menţionate pe etichetele produselor, dar şi mărimea caracterelor cu care sunt scrise: aceasta nu poate fi mai mică de 1, 2 mm (considerând litera x); există şi excepţii, desigur, atent legiferate. Intervenţionismul contemporan este, în vasta sa majoritate, produsul mentalităţii paternaliste, a demagogiei politice şi a birocraţiei care se regăseşte în statele mari.

Aspectul cel mai periculos al intervenţionismului este tendinţa sa evolutivă. Tocmai din cauza efectelor neplăcute pe care le-am arătat, orice intervenţie tinde să atragă după ea alte intervenţii, în încercarea disperată de a cârpi sacul cel rupt. Firesc ar fi ca măsurile demagogice, deconspirate şi dovedite, să fie retrase; dacă fixarea preţului laptelui a dus la o criză a laptelui, atunci normal ar fi ca măsura să fie anulată şi piaţa lăsată să funcţioneze. Din păcate, stimulentele politice sunt de aşa natură, încât, foarte probabil, în loc să-şi admită eşecul, guvernanţii vor insista în prostie: ei vor propune noi intervenţii care, chipurile, vor remedia criza laptelui. De exemplu, vor plafona şi

preţul de achiziţie al laptelui natural de la fermieri, vor introduce subvenţii pentru crescătorii de vaci sau vor raţionaliza consumul de lapte – după principiul „Să se dea câte un litru la fiecare, să ajungă la toată lumea!” Dacă ne referim la fixarea salariului minim şi la şomajul care rezultă, statul va veni cu impozite mai mici pentru persoanele cu handicap sau va forţa angajarea obligatorie a acestora (de exemplu, fiecare firmă cu peste 50 de salariaţi va fi nevoită să angajeze o asemenea persoană), va trâmbiţa înfiinţarea unor programe de subvenţionare a „Primului loc de muncă” etc. Toate aceste intervenţii ulterioare nu fac decât să complice situaţia creată prin măsura intervenţionistă iniţială. Ele vor ajuta parţial la camuflarea primelor consecinţe nefavorabile, cu preţul creării altora noi. De pildă, plafonarea preţului laptelui la producător îi va descuraja pe fermieri să mai crească vaci, raţionalizarea laptelui va afecta cu precădere părinţii cu copii sau oamenii bolnavi, subvenţionarea va implica creşterea poverii fiscale ş.a.m.d. Astfel, intervenţionismul implică o ţopăială şi un derapaj continuu către socialism. Dacă nu este prevenit şi contracarat la timp, intervenţionismul va degenera într-un regim de sclavie absolută, în care conducerea politică decide viaţa cetăţenilor în detaliu: toate preţurile vor fi stabilite arbitrar, producţia va fi decisă de stat, fiecare individ va fi repartizat la un anumit loc de muncă în oraşul în care decide stăpânul suprem. Istoria a arătat că abia când costurile intervenţionismului ajung de nesuportat şi marea masă a publicului se revoltă, intervenţiile capătă forma unei „liberalizări”.

Filosofia liberală cere eliminarea intervenţionismului. Lumea nu este perfectă şi vor exista mereu bancheri decişi să păcălească debitorii sau angajaţi gata să fure secretele firmei în care lucrează şi să le vândă altora. Competiţia va tria, în timp, grâul de neghină. În loc să se ocupe cu intervenţii care fac mai mult rău decât bine, autoritatea politică ar trebui să vegheze strâns la reprimarea

fraudelor, la respectarea drepturilor de proprietate şi la funcţionarea rapidă a justiţiei. De asemenea, prevenirea intervenţionismului poate reuşi doar cu o societate educată, care înţelege efectele perverse are diverselor intruziuni politice asupra pieţei, şi care dispune de calităţile morale necesare pentru a nu aluneca în capcana ispitelor populiste.

PARTEA A III-A

Politici liberale

LIBERALISMUL ŞI POLITICA

După Revoluţia din 1989, politica din România s-a inspirat parcă din cugetările lui Silviu Brucan – un faimos disident comunist, apropiat de clasa conducătoare post-revoluţionară. El obişnuia să spună, în talkshow-urile din anii ’90: „Între politică şi morală nu e nicio legătură”. Nu e de mirare că climatul politic ce s-a instaurat a semănat mai degrabă cu cel stalinist sau fascist.

Ilustrul precursor al lui Brucan a fost Machiavelli, în secolul al XVI-lea, aşa-numitul părinte al „ştiinţei politice”, care a lăsat moştenire ideea de mare anvergură şi subtilitate că în guvernarea unei ţări totul este permis.

Inclusiv partidele „liberale” au adoptat stilul ăsta otrăvit. Ce ar fi trebuit să le spună partidelor, de-a lungul timpului, elita României este că liberalismul s-a născut după Machiavelli. Că liberalismul înseamnă restrângerea conducerii arbitrare, transparenţă, urmărirea unor reguli şi proceduri, aprecierea dreptului de proprietate şi a drepturilor conexe, nu conducere discreţionară, comploturi, secrete, înşelăciune şi violenţă. Filosofia politică liberală este în fond o politică a dreptăţii, nu una a manipulării. Ea s-a născut, cum ziceam, în secolele XVIII-XIX şi rezultatul ei este scoaterea omului din văgăună, dezvoltarea materială şi culturală care a urmat.

Să nu ne facem iluzii: în România şi în alte ţări încă se va face politica inspirată de Brucan şi de Machiavelli. Dar e de datoria oricărui om cinstit şi educat să demaşte acest primitivism, să-i deteste pe politruci şi pe

intelectualii farisei care le ţin isonul.

Liberalismul s-a clădit pe cuceririle ştiinţei şi pe dovezile practice care au arătat că societăţile relativ libere ating un grad de civilizaţie şi prosperitate la care regimurile relativ sclavagiste nu pot decât să viseze. Liberalismul a pus accent pe îngrădirea puterii politice, pe rolul instituţiilor, al „statului de drept”. La trei secole de la întemeierea sa, putem spune că roadele gândirii liberale, deşi strălucite, nu au fost convingătoare; economia de piaţă „pură” nu a existat nicăieri, ba chiar, în majoritatea cazurilor, omenirea a cunoscut „economia mixtă”, bazată în general pe principiul liberal ai dreptului de proprietate privată, dar cu puternice intervenţii politice. Acest paradoxal eşec al liberalismului se datorează poate tocmai străduaniei vechilor liberali de a raţionaliza viaţa socială, de a concepe traiul în comunitate exclusiv prin prisma principiilor confecţionate ştiinţific.

Nivelul de răutate de care noi, oamenii, dăm dovadă este teribil şi eforturile unora de a demonstra că ne putem duce viaţa exclusiv după proceduri şi reguli este în van. Ne facem viaţa mizerabilă cu chestii atât de mărunte, încât scapă prin filtrul oricăror norme şi principii. Nici cel mai bun Cod Penal nu poate înlocui omenia, nici cel mai priceput pedagog nu poate suplini dragostea. Capitalismul, definit strict ca ordine a proprietăţii private, în absenţa oricăror referiri ia normele morale, este imposibil. „Ce rost are să formulăm, pe hârtie, reguli pentru conduita socială, când noi ştim că, în realitate, lăcomia, laşitatea, violenţa şi trufia ne vor împiedica să le respectăm? Nu îi poţi face pe oameni buni prin lege: şi fără oameni buni, nu poţi avea o societate bună” – spunea C.S. Lewis.

Ludwig von Mises nota că liberalismul nu este o dogmă, o doctrină fixă. El justifica această afirmaţie prin faptul că liberalismul reprezintă aplicarea ştiinţei la viaţa socială – ori, se ştie, ştiinţa nu stă pe loc. Astfel, liberalismul suportă modificări. Mai relevant ar fi să spunem însă că liberalismul nu a fost o doctrină completă.

Cea mai importantă modificare pe care i-am putea-o aduce este întregirea lui cu semnificaţia morală a libertăţii. Este, poate, momentul ca liberalismul să admită că, în cadrul dreptului de proprietate privată, „toate ne sunt îngăduite, dar nu toate ne sunt de folos” şi să transmită oamenilor că împlinirea şi fericirea lor depind de antrenarea capacităţii de a-şi folosi resursele doar pentru a face bine (exersarea virtuţilor).

IMPOZITELE

Anumite decizii care privesc alocarea resurselor în comunitate sunt luate prin mijloace politice, adică prin coerciţie. Statul este organizaţia mijloacelor politice şi presupune împărţirea societăţii în două clase: guvernaţii (marea majoritate) şi guvernanţii; primii produc bunuri şi servicii, investesc şi fac schimburi; ultimii nu au rol productiv, ei se ocupă cu luarea de decizii în probleme de interes colectiv. Prin natura sa, statul presupune ameninţarea sau utilizarea constrângerii atât pentru colectarea resurselor necesare funcţionării sale, cât şi pentru implementarea deciziilor politice.

Filosofii, sociologii, antropologii şi economiştii au dezbătut mult originea statului şi dacă acesta este necesar. Din punctul nostru de vedere, funcţionarea unei societăţi fără stat este un subiect de ficţiune. Statul este o realitate. Liberalismul s-a născut mai degrabă din dorinţa de a limita abuzurile tiranilor decât din conştientizarea beneficiilor traiului într-o societate fără stat. Parlamentarismul – sau ceea ce numim astăzi democraţie reprezentativă – este produsul luptei împotriva birurilor şi a extracţiei de resurse de la talpa ţării, de la oamenii care muncesc şi produc bunurile necesare existenţei tuturor.

Instrumentul esenţial de funcţionare a statului este impozitul. Nu există şi nu se poate concepe un stat finanţat benevol, prin contribuţii voluntare. Impozitul reprezintă o prelevare a venitului obţinut de membrii societăţii şi constituie mijlocul principal de finanţare a statului. În ultimul secol, partea din venitul societăţii capturată de stat

prin impozitare a crescut semnificativ. Dacă la începutul secolului XX, în ţările occidentale, suma prelevată prin impozitare se situa în jurul a 10% din PIB, aceasta s-a dublat după Primul Război Mondial şi a depăşit 30% după cel de-al Doilea Război Mondial. În deceniile care au urmat, povara impozitelor a continuat să se extindă şi a ajuns la aproximativ 45% din PIB în anii ’80.

Nu există principii ştiinţifice ale aşezării impozitelor, de natura principiilor pe care trebuie să le respecte cineva atunci cândişi construieşte o casă. Impozitarea este întotdeauna un act politic, deci rezultatul unei judecăţi politice. Din perspectivă machiavelică, cineva a afirmat că impozitarea e asemenea jumulirii unei gâşte, adică este arta de a obţine cel mai mare număr de pene cu cel mai mic număr de ţipete. Falşii oameni politici gândesc cu siguranţă că aşa stau lucrurile. Pentru liberal, impozitarea reprezintă sacrificiul pe care oamenii trebuie să-l îndure pentru a rezolva probleme comune, imposibil de înlăturat prin acţiunea individuală sau prin cooperarea voluntară. De pildă, producţia de telefoane sau de ridichi are sens şi este în întregime fezabilă prin cooperarea liberă a oamenilor; ea se circumscrie economiei de piaţă. Pe de altă parte, ridicarea unui baraj împotriva inundaţiilor – un bun necesar întregii comunităţi – poate să fie imposibilă pe baze strict voluntare sau prea urgentă pentru a fi realizată fără intervenţia autorităţii politice.

Diferenţa dintre robie şi impozitare este următoarea: în vreme ce robii sunt ţinuţi în lanţuri strict din voinţa stăpânului, cu scopul de a munci pentru înavuţirea lui, impozitarea este (1) un instrument înţeles şi aprobat de vasta majoritate a publicului, (2) folosit pentru rezolvarea unor probleme comune altminteri insurmontabile, (3) cu scopul de a disciplina pe cei puţini care sunt tentaţi să trişeze şi să beneficieze de bunurile publice fără să suporte costul producerii lor. Impozitarea este mijlocul folosit pentru a suplini absenţa virtuţilor şi a coeziunii sociale, atunci când stimulentele economice pe termen scurt ale

oamenilor nu sunt congruente. Din această caracterizare rezultă că impozitarea nu-şi poate îndeplini rolul decât în comunităţile educate, care înţeleg funcţionarea statului şi menirea politicienilor. Rolul politicianului este de a explica publicului importanţa asumării sarcinilor colective tocmai pentru a reduce mărimea impozitării.

S-a scris mult despre nivelul optim al fiscalităţii şi despre tipul ideal de impozitare. Mărimea optimă a impozitelor (care să aducă maxime beneficii societăţii) nu poate fi determinată. Impozitarea este o soluţie excepţională la probleme excepţionale şi ar trebui prezentată ca atare. Taxe cât mai puţine şi mai mici – acesta este principiul de fier al unei guvernări liberale. Deşi stabilirea impozitelor este o măsură politică, nu tehnico-ştiinţifică, şi, în consecinţă, ea este întotdeauna efectul unei decizii subiective, discreţionare, tradiţia gândirii liberale a consacrat câteva reguli de bun-simţ, prudenţiale, care trebuie avute în vedere. Descentralizarea fiscală, predictibilitatea impozitelor şi egalitatea în impozitare (cota unică) şi-au dovedit de-a lungul istoriei utilitatea practică în păstrarea unei societăţi libere şi prospere.

Există câteva legi economice ale impozitării, care se referă la efectele acesteia. Prima lege a impozitării este că orice impozit descurajează activitatea pe care o vizează şi diminuează cantitatea totală de bunuri de consum creată în societate. Indivizii pot obţine câştiguri ca urmare a activităţii antreprenoriale (profitul), producţiei (salariul) sau economisirii (dobânda). Impozitarea veniturilor afectează motivaţia oamenilor de a-şi asuma riscuri, de a munci şi de a economisi, pentru că sporeşte costul de oportunitate al acestor acţiuni. De exemplu, impozitarea salariilor duce la diminuarea sumei de bani pe care o câştigă un individ din prestarea unui serviciu. Înainte de a munci însă, fiecare dintre noi calculează ce anume este mai important: salariul pe care urmează să-l primească sau timpul liber pe care l-ar avea dacă nu ar lucra. Impozitul

pe salariu reduce suma de bani cu care este plătită munca şi stimulează indivizii să renunţe la efort în favoarea petrecerii timpului liber. Consecinţa finală a acestui fenomen este că producţia totală a societăţii va avea de suferit şi nivelul de trai va scădea. De asemenea, impozitarea venitului îngustează orizontul de timp al cetăţeanului, descurajând economisirea.

Impozitarea profitului are efecte similare. Înainte de a începe o activitate, întreprinzătorul compară profitul anticipat pe care îl poate obţine dacă afacerea respectivă va fi pe placul consumatorilor cu siguranţa oferită de angajarea în acţiuni al căror rezultat este mai puţin incert, dar care aduc mai puţini bani. Prelevarea unei părţi din profit de către guvern reduce motivaţia întreprinzătorilor de a-şi asuma riscuri. Efectul descurajării activităţii antreprenoriale este încetinirea progresului tehnic şi a dezvoltării economice.

La rândul său, impozitarea veniturilor din dobânzi duce la scăderea nivelului de trai. Motivul principal este acela că diminuarea dobânzii efective încasate afectează preferinţa temporală a indivizilor. Impozitarea creşte costul de oportunitate al actului economisirii, consumul prezent devenind mai atractiv. Tendinţa de creştere a preferinţei temporale afectează acumularea de capital care, după cum am arătat, este condiţia de bază a creşterii economice. În absenţa acumulării de capital, societatea este condamnată la stagnare sau, dacă economisirea este descurajată suficient de puternic, chiar la consum de capital, reducerea producţiei viitoare, pe scurt, la sărăcire.

A doua lege a impozitării este că povara fiscală nu poate fi pasată (în întregime) asupra altora. Problema aici este confuzia între incidenţa nominală şi incidenţa economică a impozitării. Sunt unii care au impresia că dacă statul pune o taxă pe maimuţa de la circ, atunci chiar maimuţa o va plăti. Similar, unii cred că impozitarea firmelor este o alternativă la impozitarea persoanelor fizice. Aceasta este un nonsens. Compania este o entitate

fictivă, ea nu doarme şi nu mănâncă; o firmă reprezintă doar organizarea mijloacelor de producţie în vederea producţiei unui anumit bun sau serviciu. Impozitarea „persoanei juridice” nu este nimic altceva decât impozitarea persoanelor fizice care au constituit-o şi, dacă acţionarii sunt puşi să plătească şi impozit pe venit (când îşi însuşesc profitul realizat), atunci ei plătesc de două ori impozit pe câştigurile obţinute în respectiva afacere. Asemenea impozitării maimuţei de la circ, impozitarea firmei nu este suportată de aceasta, ci de către proprietarii ei şi, în ultimă instanţă, de beneficiarii activităţii acestei firme: consumatorii. Confuzia dintre incidenţa nominală şi reală a impozitării este similară celei dintre salariul nominal şi salariul real. După Revoluţia română din 1989, lumea sărea în sus de fericire de câte ori creşteau salariile. De ce? Fiindcă ea se raporta (fals) la o putere de cumpărare constantă a banilor. Adică lumea credea că dacă i se dublează salariul, atunci îşi va permite să cumpere de două ori mai multe produse. A trecut mult timp până când oamenii au învăţat că „ce-i în mână e minciună” şi că degeaba au ei în buzunar bancnote cu mai multe zerouri dacă preţurile cresc la fel de tare sau chiar mai repede. A fost nevoie de câţiva ani pentru ca oamenii să facă diferenţa dintre salariul nominal (cât figurează pe hârtie) şi salariul real (cât poţi să cumperi cu el), timp în care au fost păcăliţi şi sărăciţi de către clasa politică.

Un alt caz în care confuzia dintre subiectul aparent şi cel real al impozitării este larg răspândită se referă la aşa-zisele contribuţii sociale, de fapt impozite pe muncă, ce pot fi plătite nominal şi de salariaţi, şi de angajatori, în realitate, impozitarea muncii este suportată de forţa de muncă. Chiar dacă angajatorul are obligaţia de a vărsa nişte bani statului, el decide câtă forţă de muncă angajează şi, evident, va angaja mai puţină forţă de muncă decât ar face-o în absenţa impozitului. Pierderea producătorilor este în ultimă instanţă suportată tot de consumatori, fiindcă restrângerea producţiei cauzată de

impozitare înseamnă salarii mai mici, locuri de muncă mai puţine – şi nu doar în industria direct vizată, ci pe tot lanţul de furnizori. Adică există şi alte efecte nocive în societate, nu doar scăderea nemijlocită şi imediată a numărului celor care îşi permit să cumpere respectivul produs. Aşadar, impozitarea salariilor este o povară pentru forţa de muncă, chiar dacă cel care plăteşte aparent impozitul este angajatorul.

Să presupunem că statul introduce o taxă la producţia de apă îmbuteliată. Obligaţia de plată cade în sarcina firmelor – aceasta este incidenţa nominală a taxei. Dar incidenţa economică e alta; ea îi priveşte pe consumatori. Firmele vor plăti taxa doar din câtă apă reuşesc să vândă, deci doar din câţi consumatori sunt dispuşi să verse aceşti bani către firme şi, indirect, către stat. E clar că numărul consumatorilor de apă îmbuteliată va scădea, unii vor bea apă de la robinet. Bunăstarea unor cetăţeni va avea de suferit, deoarece vor fi obligaţi să renunţe la consumul de apă îmbuteliată. Alţi cetăţeni vor continua să cumpere, dar şi bunăstarea lor va fi diminuată, deoarece vor cheltui mai mult pe apă. Cât despre firme, ele îşi vor restrânge activitatea, deci e posibil ca unii salariaţi să sufere o pierdere majoră de bunăstare.

Ideea de fond este următoarea: impozitele descurajează producţia; ele sunt suportate în ultimă instanţă de proprietarii factorilor de producţie, ale căror venituri reale scad. Vorbim aici în principal de forţa de muncă, de oamenii simpli, care fie îşi vor vedea salariul micşorat, fie vor descoperi că nu-şi mai permit să cumpere produsele şi serviciile rezultate din activităţile impozitate. De asemenea, vorbim de proprietarii capitalului, adică de toţi cei care economisesc, fiindcă randamentul investiţiilor scade. În ansamblu, impozitele descurajează producţia şi acumularea de capital.

A treia lege a fiscalităţii este că nu există impozit neutru, adică un impozit care doar să extragă, să ciupească aşa, finuţ, bani din societate, dar care altminteri

să nu afecteze economia, producţia şi repartiţia veniturilor. Nu există impozit care, odată aplicat, să lase datele pieţei exact la fel ca înainte. Nu există impozit care să nu afecteze preţurile relative şi ierarhia avuţiei. Şi nu avem un motiv principial pentru care să socotim că un anumit impozit este mai prost decât alt impozit. Să luăm, de exemplu, cazul impozitării firmelor, unde multă lume s-a întrebat: este oare preferabil să avem un impozit pe profit sau un impozit pe cifra de afaceri? Dacă firmele sunt impozitate cu un anumit procent din cifra de afaceri, atunci, s-a spus, această măsură afectează investiţiile şi dezavantajează industriile care operează cu marje mici de profit. Impozitarea firmei în funcţie de veniturile sale, indiferent dacă este profitabilă sau nu, descurajează antreprenorii, fiindcă nimeni nu ştie dinainte dacă afacerea va avea profit sau va înregistra pierdere. Astfel, impozitarea cifrei de afaceri poate fi considerată un impediment serios în calea lansării de noi afaceri. Ei bine, impozitul pe profit poate fi socotit la fel de aberant: el îi penalizează pe cei mai eficienţi; este ca şi cum i-am trimite pe olimpicii la matematică să culeagă porumbul, fiindcă la şcoală oricum au demonstrat că sunt buni. Imaginaţi-vă doi antreprenori cu aceeaşi cifră de afaceri, doar că primul are profit şi al doilea, nu. Este clar că primul antreprenor foloseşte eficient resursele societăţii şi contribuie la mai buna satisfacere a nevoilor consumatorilor, în vreme ce a al doilea antreprenor comite o risipă ţinând blocate resurse într-un proiect ineficient. De ce să-l impozităm pe primul? De asemenea, nu există o lege a naturii care să spună că anumite industrii trebuie musai să funcţioneze cu o marjă de 5%, în vreme ce altele operează şi cu 50%. Rata profitului arată înţelepciunea cu care este investit capitalul, punct. Cu cât este mai mică rata profitului, cu atât înţelepciunea este mai mică. Nevoile consumatorilor creează un spectru larg de investiţii. Desigur, nevoile consumatorilor sunt infinite, însă resursele noastre sunt limitate, aşadar, din tot acest spectru, antreprenorii

trebuie să aleagă cele mai importante investiţii – acelea care duc la satisfacerea celor mai urgente nevoi ale publicului. Nu orice investiţie este bună; unele investiţii risipesc resurse. Rolul antreprenorilor este tocmai de a selecta acele proiecte prioritare – din punctul de vedere al societăţii, aşa cum apare el expus pe piaţă. Iar antreprenorii sunt selectaţi, la rândul lor, de mecanismul concurenţial. Eşti în stare să faci profit? Nu e suficient! Eşti în stare să faci cel mai mare profit? OK, atunci ţi se va încredinţa capitalul naţiunii pentru a-l investi corespunzător.

Politica fiscală trebuie privită printr-o lentilă morală; ca în cazul oricărei acţiuni umane, şi în ceea ce priveşte măsurile politice trebuie să ţinem cont de duhul cu care sunt întreprinse, de sensul lor ultim. De exemplu, scăderea taxelor – o măsură considerată aproape axiomatic liberală – poate servi drept cal troian pentru compromiterea liberalismului. Dacă guvernul reduce taxele cu intenţia de a colecta mai mulţi bani la buget şi, profitând de încurajarea economiei private, cu scopul ca statul să controleze o parte încă şi mai mare din producţia generală, atunci nu ne aflăm în faţa unei măsuri liberale, ci a unei tehnici perverse de cucerire şi înrobire a societăţii. Dacă taxele sunt reduse pentru a se induce o criză de pe urma căreia se poate anticipa că forţele anti-liberale vor cuceri puterea, atunci aceasta nu este politică liberală, ci expresia unui machiavelism. Relaxarea fiscală înfăptuită cu scopul creşterii veniturilor bugetare nu este decât o slăbire cu viclenie a lesei în care sunt ţinuţi cetăţenii cu scopul creşterii sferei puterii politice pe termen lung. O politică autentic liberală nu constă pur şi simplu în reducerea fiscalităţii, ci (1) în introducerea de taxe cu un obiectiv concret şi temporar, respectiv (2) în reducerea taxelor în spiritul extinderii proprietăţii private şi a autonomiei cetăţenilor. Dacă impozitele nu sunt stabilite din burtă, ci sunt corelate cu bunurile publice urgente pentru societate, aşa cum ar trebui să stea lucrurile într-o

lume civilizată, atunci ele trebuie privite în relaţie cu cheltuielile publice. Reducerea impozitelor trebuie să urmeze imediat atingerii obiectivului public propus. Modificarea impozitelor fără schimbarea cheltuielilor statului său, invers, modificarea cheltuielilor fără schimbarea fiscalităţii ar trebui să fie suspectă în ochii oricărui liberal.

INFLAŢIA

Inflaţia este un tip particular de impozitare, un impozit ascuns, şi, din perspectivă liberală, trebuie combătută cu tărie. Inflaţia – sau practica tipăririi de bani – are o istorie de mii de ani, ea a fost folosită de împăraţi şi politicieni atunci când aceştia au vrut să ascundă adevăratul cost al activităţii lor, când au vrut să obţină resurse fără să informeze publicul.

De ce este inflaţia o formă de impozitare? Deoarece emisiunea monetară îi afectează diferit pe cetăţeni, ea le dă unora ceea ce le ia altora. Pentru a înţelege exact cum stă treaba, să remarcăm un lucru: niciun rege nu şi-a chemat toţi supuşii, vreodată, să le dea câte o pungă cu bani; niciun ministru nu s-a urcat într-un elicopter pentru ca, deasupra centrului oraşului, să desfacă sacii cu bani şi să-i arunce în toate zările. Niciun guvern nu a tipărit vreodată bani, nu i-a împachetat în mod egal şi nu i-a trimis prin poştă, de Moş Crăciun, tuturor oamenilor. De ce nu? Pentru că, procedând aşa, statul nu ar fi realizat nimic. Tipărind bani şi distribuind aceşti bani tuturor în mod egal, nu ar fi obţinut nimic. A doua zi, când oamenii fericiţi de cadoul primit s-ar duce la cumpărături, ei ar observa că singurul lucru care s-a modificat, brusc, este doar cantitatea de bani pe care o posedă. Fiecare are acum mai mulţi bani ca înainte şi atât; în rest, nimic nu s-a schimbat. Cantităţile de bunuri de pe rafturile magazinelor sunt aceleaşi şi, în consecinţă, imediat ce oamenii îşi exprimă dorinţa de a folosi banii şi de a cumpăra mai mult, preţurile cresc. Practic, doar banii au devenit mai abundenţi; în schimb, mărfurile sunt la fel de rare. Din

elicopter nu s-au aruncat nici pachete de carne sau făină, nici tractoare, nici jucării pentru copii; oamenii nu s-au trezit cu automobile, frigidere sau concedii la munte în cutia poştală. Niciunul din toate aceste lucruri nu s-a înmulţit. Înmulţirea lor necesită producţie şi nimeni nu a produs mai mult. Doar banii s-au multiplicat şi, drept urmare, doar valoarea banilor va avea de suferit. Explozia bruscă a preţurilor ar dezvălui tuturor că împăratul este gol, că nu poţi scoate bunăstare din joben; că tipărirea de bani nu are absolut niciun alt efect decât devalorizarea lor. Nimeni nu ar fi mai sărac şi nimeni nu ar fi mai bogat ca înainte. Întreaga experienţă ar fi complet inutilă şi, din acest motiv, aşa cum am zis, nici nu s-a întâmplat vreodată. Ea nu ar fi adus niciun beneficiu statului şi de asta statul nu este interesat să arunce bani din elicopter sau să-i trimită cadou de Moş Crăciun tuturor familiilor.

Inflaţia este un impozit tocmai fiindcă ea nu se întâmplă ca în descrierea de mai sus, ci într-un mod diferit. Banii sunt tipăriţi pentru a fi daţi cuiva, nu tuturor la grămadă. La inflaţie se recurge cu un scop precis: creşterea veniturilor unui anumit grup pe seama celorlalţi oameni. Să presupunem că guvernanţii decid să tipărească bani pentru a creşte salariile funcţionarilor. Persoanele care lucrează în administraţie dispun acum de mai mulţi bani ca înainte. Ele vor merge la supermarket cu ambiţia de a cumpăra lapte, brânză, ouă – în cantităţi mai mari decât înainte; şi vor putea face asta deoarece dispun de mai multe mijloace băneşti decât restul populaţiei. Ele vor transforma salariile în resurse reale, iar nivelul lor de trai va creşte. În schimb, cum producţia de bunuri nu s-a schimbat, restul cetăţenilor vor fi nevoiţi să cumpere mai puţin. Acest lucru nu se întâmplă fiindcă vânzătorii fac diferenţa între bugetari şi restul lumii, ci fiindcă ei sunt nevoiţi să crească preţurile, pentru a răspunde competiţiei dintre cumpărători. Având mai mulţi bani la dispoziţie, bugetarii le-o iau înainte celorlalţi indivizi, care vor trebui să cumpere bunuri şi servicii la preţuri mai mari şi, prin

urmare, în cantităţi mai mici decât erau obişnuiţi. Salariile acestora din urmă nu au scăzut, ei tot la fel de mulţi bani câştigă, dar banii nu mai au aceeaşi putere de cumpărare. Salariile lor reale scad. Creşterea prin inflaţie a salariilor bugetarilor reprezintă de fapt un impozit pe restul lumii.

Se vede clar, aşadar, de ce inflaţia este un impozit, fără să se numească astfel. Prin tipărirea de bani, statul creşte veniturile reale ale cuiva şi scade veniturile reale ale altcuiva. Puterea de cumpărare a banilor scade şi ea va afecta în final pe toată lumea, dar ideea este că o va afecta asimetric, din simplul motiv că banii sunt injectaţi într-o anumită direcţie – ei nu intră simultan în posesia tuturor, ci doar a unui grup de persoane. Emisiunea monetară are un efect de difuzie: primii receptori ai noilor bani câştigă cel mai mult, următorii câştigă ceva mai puţin etc., până când este atins un punct de mijloc dincolo de care fiecare receptor pierde din ce în ce mai mult pe măsură ce aşteaptă noii bani. Inflaţia este un proces de redistribuire prin care cei care emit bani, precum şi partenerii lor de afaceri care le furnizează diverse bunuri, au de câştigat, în detrimentul celor care ajung să primească târziu fluxul noilor bani. Deoarece primii care iau contact cu injecţia monetară sunt câteodată băncile şi principalii lor clienţi (adesea guvernul şi marile companii), iar ultimii indivizi care îşi văd venitul monetar crescând sunt cei de la periferia economiei de piaţă (precum ţăranii implicaţi în agricultura de subzistenţă), este normal ca „beneficiile” inflaţiei să fie mult mai evidente decât „costurile” acesteia: vedem investiţiile şi mall-urile din marile oraşe, dar nu şi sărăcia mediului rural. Câştigurile de pe urma inflaţiei sunt cel mai adesea concentrate şi dramatice, în vreme ce pierderile provocate sunt disipate şi, drept urmare, mai ascunse. De exemplu, guvernul se poate lăuda că a mărit salariile unui milion de bugetari cu 20%; simultan, aceste persoane, dar mai ales 10 milioane de pensionari şi de salariaţi din mediul privat vor suporta pierderea de putere de cumpărare printr-o rată a inflaţiei de să zicem, „doar”

3%.

După cum am arătat deja, politicienii au puţin de câştigat dacă adoptă măsuri care îi afectează pe toţi alegătorii în mod egal şi, din acest motiv, tipul de măsură care va câştiga cel mai însemnat sprijin politic va fi cel care va concentra beneficiile asupra alegătorilor ale căror voturi sunt considerate decisive la următoarele alegeri. Aşadar, expansiunea monetară ca măsură politică nu este niciodată realizată fără ca autorităţile să aibă în vedere disiparea la maxim a costurilor şi concentrarea beneficiilor rezultate din redistribuirea avuţiei. Întotdeauna guvernanţii sunt stimulaţi să mărească oferta de bani astfel încât să afecteze diferenţiat bunăstarea oamenilor.

Un alt cost asociat inflaţiei este redistribuirea avuţiei. Inflaţia erodează valoarea contractelor cu valoare fixă, cum sunt depozitele bancare, obligaţiunile cu cupon fix, poliţele de asigurare, pensiile, chiriile şi salariile. Drept urmare, avuţia celor care au investit în astfel de active (de fapt, marea masă a populaţiei) are de suferit. Invers, cei care s-au îndatorat, precum corporaţiile şi acţionarii acestora, au de câştigat de pe urma unei inflaţii neanticipate. Desigur, indivizii pot anticipa inflaţia şi, în măsura în care apreciază corect diminuarea viitoare a puterii de cumpărare a banilor, se pot feri de efectele negative ale acesteia, evitând, de exemplu, să investească în contracte cu valoare fixă. Dar pentru a reuşi să anticipeze corect rata inflaţiei, oamenii au nevoie să aloce timp şi bani pentru a se familiariza cu instrumentele financiare şi cu evoluţia pieţei, precum şi pentru a înţelege adecvat mecanismul producerii şi derulării inflaţiei. Nu toţi oamenii dispun de calităţile şi resursele corespunzătoare pentru a reuşi să se protejeze contra diminuării valorii banilor. În plus, pensionarii, şomerii, copiii, studenţii bursieri şi toţi ceilalţi care depind de veniturile fixe asigurate de stat sunt condamnaţi la pauperizare.

Înţelegerea efectului redistributiv al inflaţiei este compromisă de statisticile agregate elaborate de guvern şi

de vehicularea în presă a pericolului creşterii „nivelului general al preţurilor”. Cumva se perpetuează ideea că inflaţia este dăunătoare tuturor, asemenea unei molime care infectează întreaga societate. Inflaţia este considerată uneori precum seceta, un fenomen implacabil, care erodează veniturile tuturor şi de care nimeni nu se face în mod particular responsabil. Această idee trebuie respinsă. Inflaţia este o politică şi, ca atare, este plănuită cu un scop; măcar pe termen scurt, ea este menită să aducă câştiguri semnificative unora pe seama vastei majorităţi a populaţiei. Ca orice alt impozit, ea extrage resurse, însă într-o manieră insidioasă şi deghizată.

Inflaţia are şi alte efecte colaterale. Ea este deosebit de nocivă deoarece generează profituri imaginare, determinând astfel alocarea greşită a resurselor. De asemenea, profiturile iluzorii generează extinderea artificială a consumului în dauna economisirii. Acţionarii unei firme al cărui profit a fost viciat de inflaţie pot hotărî să distribuie o cotă mai mare din acesta sub formă de dividende. În mod similar, creşterile salariale sunt considerate sporuri de avuţie reală şi îi încurajează pe optimiştii posesori ai unui venit monetar mai mare să cheltuie mai mult decât obişnuiau. Distorsionarea raportului dintre consum şi economisire subminează acumularea de capital şi reduce bunăstarea viitoare a întregii societăţi.

Inflaţia se află în strânsă legătură cu situaţia bugetului guvernului. Istoric vorbind, perioadele în care statul a avut deficite cronice se suprapun peste episoadele inflaţioniste cele mai importante. Deficitul bugetar nu este inflaţionist în sine. Dacă statul îşi finanţează cheltuielile prin încasarea de impozite sau prin împrumuturi, activitatea sa are ca efect doar un proces de redistribuire a avuţiei. Deficitul devine inflaţionist în măsura în care statul îl poate acoperi tipărind bani. Pentru guvern, emisiunea monetară prezintă avantajul că cetăţenii pot fi păcăliţi mai uşor în legătură cu povara reală a cheltuielilor publice.

Asumându-şi rolul de monopolist monetar, statul a devenit imun în faţa amendei care, într-o economie de piaţă, îi penalizează întotdeauna pe cei ineficienţi: falimentul. Astfel, el se poate antrena în cheltuieli din ce în ce mai mari, deficitul bugetar devenind o politică aproape permanentă.

Pe lângă faptul că permite extinderea activităţii statului, una din consecinţele cele mai problematice (dar căreia i s-a acordat o insuficientă atenţie) ale controlului statal asupra emisiunii monetare este „ieftinirea" războiului. Conflictele armate presupun pagube şi cheltuieli uriaşe (legate de instruirea militarilor, achiziţionarea logisticii, eliminarea distrugerilor cauzate de război, deturnarea resurselor către industriile de armament şi, nu în ultimul rând, importante pierderi de vieţi omeneşti) care, dacă ar trebui finanţate transparent prin colectarea de impozite, ar fi cu siguranţă mai impopulare. Întotdeauna războaiele semnificative au fost însoţite de inflaţii majore în statele combatante. Politrucii pot „cumpăra" bunăvoinţa populaţiei ascunzând costurile războiului prin tipărirea de bani – nu întâmplător războiul din fosta Iugoslavie a fost acompaniat de o hiperinflaţie astronomică.

Inflaţia este impozitul secret al politicienilor machiavelici, al celor care promit să împartă cadouri, să construiască locuinţe pentru săraci, să ofere medicamente ieftine, să subvenţioneze sănătatea sau să mărească salariile poliţiştilor – fără să facă cunoscute costul şi maniera de finanţare a acestor măsuri. Demagogii prezintă doar beneficiile promisiunilor lor generoase. Să măreşti salariile medicilor? Sună bine. Să oferi credite ieftine pentru cumpărarea de locuinţe? Cine ar avea ceva împotrivă?! Ar trebui însă să ne întrebăm: cine va plăti pentru toate astea? câţi oameni vor munci pentru ca scopurile politicienilor să fie puse în practică? Cine trebuie să facă sacrificii?

O guvernare liberală se caracterizează prin

transparenţă fiscală, deci prin absenţa inflaţiei.

SUBVENŢIILE PENTRU FIRME

Subvenţiile reprezintă un ajutor financiar acordat de stat producătorilor care nu pot supravieţui în mod natural pe piaţă. Ce înseamnă că o firmă nu poate supravieţui? înseamnă că ea nu livrează produsele solicitate de consumatori, că activitatea ei nu corespunde celor mai urgente nevoi ale publicului. Într-o economie liberă, publicul este cel care arată antreprenorilor ce anume trebuie să producă. Acordarea de subvenţii este un ciocan tras peste degetele consumatorilor şi permite continuarea producţiei unor bunuri nesolicitate pe piaţă. Astfel, resursele sunt risipite în activităţi lipsite de utilitate socială. Subvenţiile schimbă stimulentele şi constrângerile care modelează comportamentul uman. Ele dăunează bunăstării societăţii din mai multe motive.

În primul rând, subvenţiile şi ajutoarele de stat reprezintă doar un alt nume pentru cadourile făcute de stat producătorilor mai puţin eficienţi. Într-o economie liberă, performanţa se măsoară prin profitul obţinut. Cel care anticipează mai bine nevoile consumatorilor şi se străduie mai mult să le ofere acestora servicii de calitate este recompensat cu obţinerea unui profit. Profitul este miza care îi motivează pe oameni să lucreze eficient, iar pierderea şi falimentul reprezintă amenda pentru cei care irosesc resursele rare în activităţi neproductive. Sprijinul oferit de stat agenţilor economici îi penalizează pe cei eficienţi, încurajându-i pe cei ineficienţi. Persoanele cu reale abilităţi de întreprinzător vor fi descurajate să şi le pună în valoare în folosul comunităţii, deoarece pot supravieţui graţie statului asistenţial. Sita prin care procesul concurenţial al pieţei cerne talentul de incompetenţă este blocată, iar reînnoirea clasei antreprenoriale este încetinită. Se produce o inversare a valorilor: campionii subvenţiilor – de regulă, marii industriaşi – pot funcţiona ignorând preferinţele publicului; simultan, micii antreprenori sunt practic împiedicaţi să

concureze de la egal la egal cu firmele ce beneficiază de ajutoare de stat. În timp, antreprenorii incompetenţi („băieţii deştepţi”) vor fi din ce în ce mai greu de înlăturat de la cârma alocării resurselor, iar acumularea de capital va fi paralizată.

Cel mai adesea, acordarea de subvenţii este justificată folosindu-se argumentul efectelor imediate ale acestora asupra producţiei firmei subvenţionate. Într-adevăr, compania care primeşte o subvenţie de la stat poate să producă mai multe bunuri decât dacă nu ar fi beneficat de ajutorul guvernului, locurile de muncă pe care le oferă sunt „salvate”, iar furnizorii săi pot sta liniştiţi, ştiind că nu-şi vor pierde un client preţios. Dar aceasta este doar o consecinţă a subvenţionării, mai precis, este ceea ce se vede. Ceea ce nu se vede este cantitatea de bunuri care s-ar fi realizat de respectivii muncitori dacă aceştia ar fi lucrat la o firmă profitabilă, comenzile către furnizori pe care producţia acestor bunuri ar fi generat-o şi locurile de muncă create în industriile alternative, dacă acestea nu ar mai fi inhibate de concurenţa neloială pe care le-o face firma subvenţionată. Nu putem şti niciodată ce pierdem dacă statul nu ar acorda subvenţii, deoarece subvenţia ajută firma să reţină factori de producţie rari într-o activitate care nu are drept efect satisfacerea celor mai urgente nevoi ale consumatorilor. În absenţa subvenţiei, firma ar fi nevoită să-şi reducă activitatea sau poate chiar să-şi înceteze existenţa, ceea ce ar disponibiliza resurse pentru alte activităţi. Factorii de producţie disponibilizaţi ar fi liberi să migreze către industriile eficiente, care ar licita pentru ei în tentativa de a-şi spori producţia şi profitul.

În fine, acordarea de subvenţii şi de ajutoare anumitor firme le motivează să investească nu în eficientizarea activităţii lor, ci în căutarea de favoruri guvernamentale. Cu cât statul este mai dispus să acorde ajutoare, cu atât companiile care iniţial nu sunt subiectul asistenţei guvernului vor încerca să se numere printre cei

privilegiaţi.

Metodele utilizate de aceştia sunt multiple, de la organizarea de bresle şi asociaţii ale producătorilor, respectiv de sindicate ale lucrătorilor, pentru ca interesele lor să fie mai bine receptate, până la sponsorizarea campaniilor electorale ale partidelor creditate cu cele mai mari şanse de a ajunge la guvernare. Toate acestea necesită fonduri, resurse care sunt deturnate de la procesul de satisfacere optimă a consumatorilor către eforturile păguboase ale lobby-ului politic.

Politica liberală se opune subvenţionării. Ea sprijină economia de piaţă, nu marile afaceri. Interesele corporaţiilor sunt congruente cu interesele micilor antreprenori doar în perimetrul respectării drepturilor de proprietate, al libertăţii fiecăruia de a produce, de a inova şi de a se pune în slujba publicului larg. Acordarea de subvenţii înseamnă acordarea de privilegii, folosirea forţei pentru a împărţi resursele.

DEFICITUL BUGETAR

Bugetul de stat reprezintă înregistrarea tuturor veniturilor şi cheltuielilor unei ţări. Bugetul poate fi echilibrat, excedentar sau deficitar. Bugetul este echilibrat atunci când veniturile din impozite sunt egale cu cheltuielile. Dacă veniturile depăşesc cheltuielile, atunci guvernul are un surplus bugetar. Invers, dacă veniturile sunt mai mici decât cheltuielile, guvernul are un deficit bugetar.

Majoritatea statelor lumii au deficite bugetare. Pentru a acoperi diferenţa dintre cheltuielile efectuate şi taxele încasate, guvernul se poate împrumuta de la propriii cetăţeni sau de la străini. Suma totală pe care un stat a împrumutat-o formează datoria publică. Atunci când guvernul are un deficit bugetar, datoria publică sporeşte. Dacă deficitul bugetar persistă, devine din ce în ce mai greu pentru guvern să îşi restabilească echilibrul financiar. Cu cât deficitul bugetar este mai mare, cu atât statul trebuie să se împrumute mai mult, ceea ce face ca

dobânzile pe care le are de plătit în viitor să sporească. Acest lucru va afecta situaţia financiară din anii următori şi, în absenţa unei reforme profunde, va duce la alte deficite bugetare şi la creşterea datoriei publice.

Posibilitatea finanţării cheltuielilor guvernamentale prin contractarea de împrumuturi este de natură să stimuleze creşterea deficitului bugetar. Am văzut că, pentru politicienii machiavelici, problema principală a administrării finanţelor o reprezintă concentrarea beneficiilor programelor guvernamentale asupra categoriilor sociale care îi pot vota din nou la următoarele alegeri, simultan cu disiparea costurilor acestor programe pentru ca nimeni să nu se simtă serios dezavantajat. Contractarea de împrumuturi reprezintă, din această perspectivă, un instrument ideal de îndeplinire a proiectelor politice. Majoritatea societăţii nu resimte costul guvernării, deoarece nivelul impozitării rămâne acelaşi; în schimb, anumite categorii de indivizi beneficiază direct de pe urma cheltuielilor guvernului. În plus, chiar dacă datoria publică va trebui plătită în viitor, acest moment este în cele mai multe cazuri prea îndepărtat faţă de orizontul conducerii politice, care mizează pe realegerea ei pentru un nou mandat şi nu este interesată de necesitatea rambursării datoriei peste 10 sau 20 de ani.

În afară de acumularea datoriei publice, finanţarea prin împrumuturi a deficitelor bugetare are un impact imediat asupra economiei. Contractând împrumuturi, statul contribuie la creşterea cererii pentru credite, ceea ce duce, *ceteris paribus*la creşterea ratei dobânzii pe piaţă. Sporirea ratei dobânzii afectează toţi participanţii la piaţa creditului. Secătuite de fondurile contractate de guvern, băncile nu mai au resurse pentru a finanţa proiectele investitorilor privaţi. Astfel, deficitul bugetar duce la scăderea investiţiilor şi periclitează dezvoltarea economică. Cu alte cuvinte, extinderea activităţii statului se face pe seama diminuării activităţii firmelor private.

Care este poziţia liberală asupra deficitului bugetar? Deficitele bugetare ar trebui stopate, pentru că ele ascund costul real al activităţii politice. Având în vedere că intervenţia utilă a autorităţii politice nu se face pe bază ştiinţifică, ci pe baza virtuţilor intelectuale şi morale, rezultă că această intervenţie trebuie explicată pe larg şi asumată într-un mod foarte transparent. Măsurile politice adoptate în afara unui cadru bugetar strict, precum angajarea unor cheltuieli fără acoperire, sunt prin definiţie imorale. Deficitul bugetar este invers proporţional cu calitatea oamenilor politici; practica sistematică a deficitelor bugetare arată că ţara este condusă în folosul unor grupuri de interese – care au, deci, de câştigat din camuflarea costului guvernării. Este lesne de înţeles de ce aplicarea acestui principiu nu ar îngreuna deloc acţiunea politică virtuoasă. Dacă autoritatea politică decide să intervină în sprijinul unui grup, de exemplu, ajutând victimele unor inundaţii sau oferind burse şcolare copiilor din familii sărace, atunci o asemenea acţiune se bazează pe larga adeziune populară, iar costul ei nu are de ce să fie tăinuit. Principiul îngreunează doar politicile machiavelice, care nu au legătură cu bunăstarea pe termen lung.

Argumentul de mai sus impune următoarea soluţie în problema deficitelor bugetare ale statelor contemporane: echilibrul bugetar trebuie realizat prin micşorarea cheltuielilor, nu prin creşterea taxelor. Este curios cum oameni maturi şi educaţi cred că, în cazul unor deficite bugetare succesive, este un semn de responsabilitate să creşti impozitele pentru a echilibra finanţele publice. Oare nu este tocmai existenţa acestor deficite cronice semnul iresponsabilităţii guvernamentale şi al incapacităţii autorităţii politice de a gestiona bugetul? Faptul că ani la rând statul nu şi-a respectat cetăţenii şi i-a indus în eroare în legătură cu costul real al activităţii sale nu este dovada că guvernanţii nu se bucură de credibilitatea necesară pentru a li se da pe mână noi sume de bani? Pe un copil îl înveţi prost dacă îi acorzi libertatea de a consuma

ciocolată înainte de masa de prânz. La fel îl înveţi pe guvern dacă îi dai posibilitatea să crească taxele înainte de a fi demonstrat că poate să cheltuiască banii cu înţelepciune.

Politicienii ar trebui să fie în slujba naţiunii, dar cel mai des îi observăm în postura de stăpâni atotputernici. Ei stabilesc legi pentru a împărţi privilegii, impun taxe, decid războaie şi aşa mai departe. În democraţie, poporul are cu adevărat puterea doar din 4 în 4 ani, la alegeri: atunci îi vedem pe populişti cum fac curte alegătorilor şi cât de mieros le explică de ce este bine să îi voteze. Dar în restul timpului, lucrurile se schimbă. Pentru demagogi este profitabil să promită câte în lună şi în stele în campania electorală, dar după ce ajung la putere, să adopte o conduită tiranică.

Cum poate fi împiedicată această năpârlire a caracterului? Cea mai bună metodă de a limita accesul şarlatanilor în politică este instituirea unor constrângeri bugetare puternice. Cu cât omul politic are mai greu acces la banii cetăţenilor, cu atât el este mai virtuos şi cu atât îşi îndeplineşte rolul mai bine. Nimic nu previne mai bine schimbarea politicianului din omul zâmbăreţ şi de treabă pe care l-ai cunoscut în timpul campaniei electorale în individul tupeist şi hrăpăreţ care ocupă o funcţie publică decât absenţa unui sac umflat cu bani, din care să se îndestuleze după bunul plac.

Pe scurt, bunătatea şi decenţa omului politic sunt direct proporţionale cu averea pe care este pus să o administreze. Dacă nu are mulţi bani publici din care să se înfrupte, politicianul este la picioarele cetăţenilor. Este slujbaşul celor care l-au ales; depinde de ei; nu poate comite furtişaguri pentru că nu are din ce şi trebuie să justifice orice cheltuială.

Interzicerea deficitelor bugetare, stabilirea unei reguli constituţionale în acest sens, fixarea unor limite pentru datoria publică şi consultarea cetăţenilor prin referendum – reprezintă genul de măsuri pe care

politicienii le folosesc în acele ţări unde filosofia politică liberală încă trăieşte în idealurile societăţii.

EDUCAŢIA

La începutul secolului XX, Argentina era una din cele mai bogate ţări din lume, cu un PIB/locuitor peste cel al Germaniei, Suediei, Italiei sau Japoniei. Ca rată a şcolarizării însă, ea se situa mai aproape de România decât de ţările vest-europene sau de Japonia. Un secol mai târziu, bunăstarea argentinienilor este mult mai mică decât cea a olandezilor, nemţilor sau japonezilor şi puţin peste nivelul de trai al românilor. Este remarcabil cum diferenţele de educaţie se corelează cu diferenţele de nivel de trai, atât în interiorul naţiunilor, cât şi la nivel internaţional. Utilizarea resurselor pentru educaţie în contextul unei culturi morale solide este esenţială pentru prevenirea guvernărilor despotice, pentru păstrarea libertăţii şi a dezvoltării economice.

De ce avem totuşi atât de mulţi oameni needucaţi? Nu e paradoxal să deplângem lipsa educaţiei într-o epocă în care educaţia este gratuită şi furnizată universal de stat?!

Dacă e gratuită, ar trebui să nu se vaite nimeni că nu are educaţie! Dacă e furnizată obligatoriu, atunci nu ar trebui să existe diferenţe între popoare sau, în cadrul aceleiaşi ţări, între populaţia urbană şi cea rurală. Ar fi trebuit să trăim cu toţii, de multă vreme, într-o lume a civilizaţiei şi a libertăţii. De ce totuşi observăm atâta înapoiere, mentalităţi potrivnice bunăstării generale şi – să punem degetul pe rană – un grad ridicat de analfabetism (funcţional)?

Două mari erori stau la baza acestei realităţi triste. Prima dintre ele se referă la presupoziţia falsă cu care abordăm problema educaţiei. Noi ne imaginăm că educaţia e un „livrabil”, o chestie pe care o trimiţi în capul cuiva şi gata. Dacă ne-am achitat de sarcina de a o trimite, adică de a o presta, atunci se cheamă că am făcut educaţie. Această concepţie este total greşită. În realitate, educaţia,

ca acumulare de capital uman, răspunde unei nevoi. Ca orice altă nevoie, ea se încadrează pe scara de preferinţe a individului; ea poate fi considerată mai importantă sau mai puţin importantă decât alte nevoi. Faptul că este oferită gratuit nu are legătură cu utilitatea ei, aşa cum este percepută de copii şi de părinţi, şi nici nu compensează costul de oportunitate asociat cu investiţia în capital uman. Educaţia poate fi gratuită într-un sens contabil. În sens economic, ea nu este obţinută niciodată gratis: trimiterea copiilor la şcoală este un efort pentru multe familii sărace, chiar şi din simplul motiv că asta înseamnă mai puţine braţe de muncă în gospodărie. În zonele unde oamenii sunt prea săraci, ei au nevoie de copii ca forţă de muncă, iar cartea trece pe planul doi. Mulţi tineri abandonează şcoala devreme, pentru a-şi putea asigura un trai sau pentru a emigra în căutarea unei vieţi mai bune. Şi foarte mulţi copii urăsc şcoala (li se pare copleşitoare), pentru că randamentul educaţiei făcută printre străini şi fără dragoste, pe bandă rulantă, este extrem de scăzut. Educaţia reprezintă de fapt o povară pentru mulţi oameni.

Ne-am obişnuit să privim educaţia în mod mecanic, să considerăm şcoala ca pe o fabrică, să ne uităm la procesul de învăţare ca la banda de îmbuteliat sticle de bere, unde copiii sunt precum sticlele, iar educaţia e precum berea care curge în ele. Fiecare copil e luat, amprentat, manevrat, etichetat şi… umplut cu educaţie. Gratis. Aşa stând lucrurile, ne mirăm degeaba de eşecul sistemului de învăţământ, de procentul uriaş al analfabeţilor funcţionali. Copiii nu sunt nişte sticle, iar educaţia nu e o chestie pe care o îndeşi în minţile lor.

Ca şi în alte domenii, statul şi măreţii lui filosofi ignoră un lucru elementar: acţiunea umană. Oamenii nu sunt nişte pioni, să-i tratezi mecanic, ca pe piesele de şah sau ca pe sticlele de bere. Acumularea de capital uman nu are sens şi nu poate fi imaginată în afara sistemului de valori al fiinţei umane; ea este rezultatul unei preferinţe, al unei decizii personale. Chiar dacă vorbim de copii, adică

de persoane care încă nu au discernământul bine format, sistemul de valori este cultivat în mod natural în cadrul familiei. Copilul trebuie să fie interesat de educaţie, altminteri el nu o va dobândi, indiferent cât ne scremem noi „să facem” educaţie şi indiferent ce preţ monetar are educaţia. Ne putem închipui chiar un preţ negativ pentru serviciile educaţionale, adică putem oferi bani celor care vin la şcoală; degeaba, tot nu vor învăţa nimic, s-au făcut destule experimente în acest sens. Procedând aşa vom reuşi cel mult să stimulăm învăţarea mecanică a unor informaţii, dar vom eşua în dezvoltarea abilităţilor cognitive superioare, în şlefuirea caracterului şi fortificarea minţii astfel încât beneficiarul educaţiei să ajungă o persoană matură şi înţeleaptă, capabilă să ia decizii pentru ea şi pentru interesul public.

Copiii învaţă cel mai bine de la profesorii de care se simt atraşi. Iar persoanele pe care le iubesc cel mai mult copiii sunt părinţii. De asta este o crimă să-i îndepărtezi pe părinţi de educaţia copiilor, să separi educaţia de familie şi s-o încredinţezi unui grup de „specialişti”. Diviziunea muncii are rostul ei, nu trebuie văzută mecanicist. Educaţia necesită nu o separaţie, ci, în primul rând, o simbioză, o unitate de sentimente, valori şi interese – şi ea nu poate fi concepută în absenţa familiei. În acest context merită să subliniem meritele educaţiei acasă (*homeschooling*), în general, nimeni nu manifestă un interes mai mare faţă de buna dezvoltare a copilului decât părinţii săi, iar învăţarea alături de aceştia, în familia extinsă sau cu ajutorul dascălilor selectaţi de părinţi este extrem de avantajoasă.

Nu putem nega că înregimentarea copiilor în şcoli şi tratarea lor într-un mod unitar, prin aplicarea unui plan de învăţământ stabilit de stat, susţine diseminarea unor informaţii pe scară largă cu un oarecare succes. Dar „fabricile de educaţie” au produs cel mult buni executanţi; în România, ele nici măcar această misiune nu şi-o mai îndeplinesc. Vremurile pe care le trăim sunt speciale:

progresul material datorat acumulării continue de capital, utilizarea pe scară largă a roboţilor şi a circuitelor automate de transfer a informaţiei fac ca învăţământul aşa cum îl ştim să fie complet depăşit şi inutil. Astăzi, mai mult ca oricând, dacă ne pasă de viitorul copiilor noştri, trebuie să încetăm în a mai confunda educaţia cu şcoala.

Aşadar, prima mare eroare a planificatorilor educaţiei se vede în modul în care ea este receptată – sau ar trebui să spunem „respinsă” – de copii. A doua mare greşeală intelectuală responsabilă pentru proasta educaţie de astăzi se referă la maniera de organizare şi administrare a procesului de instruire. Este ideea socialistă conform căreia statul – nu părinţii sau organizaţiile private – trebuie să se ocupe de învăţământ. Sistemul de învăţământ este un CAP educaţional şi, la fel ca veritabilul CAP (cooperativa agricolă de producţie) din regimul comunist, nu are cum să funcţioneze bine. Nimic nu justifică proprietatea statului asupra şcolilor, nici chiar „nobilele idealuri” ale socialismului educaţional. Chiar şi într-un univers în care educaţia este finanţată în întregime prin taxe, iar curriculumul este stabilit în detaliu de planificatorii centrali, proprietatea publică este un balast ce trage în jos sistemul. Proprietatea publică înseamnă că resursele educaţionale sunt gospodărite tovărăşeşte de o clică birocratică, în loc să aparţină profesorilor, părinţilor sau unor antreprenori interesaţi să investească. În această colectivă educaţională, nimeni nu are interes să îşi dea silinţa pentru educaţie. La toate nivelurile se aplică principiul „timpul trece, leafa merge, noi muncim cu spor!”. Profesorii nu îşi dau silinţa

— De ce ar face-o, câtă vreme salariul lor este insensibil la performanţă?!; de ce ar face-o, câtă vreme profesorii sunt practic angajaţi pe viaţă şi falşii dascăli nu pot fi expulzaţi din sistem? La rândul lor, directorii de şcoli sunt interesaţi să servească clientela politică a şefilor de la centru care i-au numit pe post. De ce să se străduiască ei pentru binele elevilor şi prestigiul şcolii? Are şcoala (şi au

ei, personal) ceva de câştigat dacă îşi demonstrează performanţa? Nu

— Elevii vor continua să curgă înspre şcoală şi anul viitor, aşa cum sunt ei arondaţi; câtă vreme părinţii nu sunt liberi să aleagă şcoala la care să îşi trimită copilul, şcolile nu au cum să concureze între ele şi, în consecinţă, se vor scufunda împreună în mediocritate. De asemenea, ce motiv au inspectorii şi miniştrii să facă o reformă sănătoasă? Să-şi pună în cap sindicatele? Să-şi rişte fotoliul călduţ câştigat după o lungă luptă de gherilă în partid?

Cum ar trebui să arate sistemul de educaţie din perspectivă liberală? Cât mai diferit de modelul unui sistem concentraţionar, înţelegând prin asta că nu ar trebui să fie deţinut sau operat de stat; sub controlul managementului birocratic guvernamental, învăţământul nu poate funcţiona altfel decât semimilitarizat, precum o închisoare sau un azil. O persoană educată este o persoană autonomă, capabilă să gândească independent, să-şi descopere potenţialul şi să se perfecţioneze conform propriilor dorinţe. Sistemul militarizat de învăţământ este, prin natura lui, complet opus realizării acestui scop: „populaţia şcolară” pe care o instruieşte prin şabloane prăfuite nu poate fi decât obedientă şi imatură. Învăţământul de stat nivelează în jos. El nu poate ţine cont de trăsăturile diferite ale tinerilor, nu acceptă inovarea şi promovează în mod inevitabil doar ideile corecte politic.

Într-o societate liberă, nu copilul este materia primă a sistemului de învăţământ, ci acesta din urmă gravitează în jurul copilului. Familia ar căpăta importanţa cuvenită şi libertatea de a alege în interesul copilului. Liberalizarea învăţământului presupune minimizarea proprietăţii de stat. Ar trebui să ne întrebăm: oare unde am fi ajuns astăzi dacă am mai fi avut CAP-uri sau Alimentare în loc de ferme private şi de supermarketuri? în învăţământ avem nevoie de privatizare şi, pentru ca reforma să se facă rapid, şcolile ar putea intra în proprietatea profesorilor. Dacă profesorii vor fi proprietarii şcolii, iar părinţii vor fi liberi

să aleagă şcoala la care să-şi ducă copilul, nu vom mai asista la circoteca corupţiei şi a examenelor trucate. Apoi, statul ar trebui să acorde cu adevărat autonomie şcolilor, fără să cultive capitalismul de cumetrie prin suprareglementarea învăţării. Ar trebui să lase şcolilor libertatea programului de învăţământ, libertatea de a angaja pe cine vor şi de a concedia pe cine vor – pentru ca şcolile să ofere publicului servicii de calitate. Inspectoratele ar trebui desfiinţate cu totul; nu are sens să inspectezi şcoala privată concurenţială. La o fermă de cartofi sau la o firmă de software nu vine nimeni să verifice dacă producţia merge bine – şi nu există motive pentru care să bănuim că în învăţământ lucrurile ar sta altfel. Inspectoratele şi agenţiile de certificare/reglementare reprezintă de fapt un focar de corupţie. Dacă persoanele care le populează sunt aşa de „experte” şi de talentate, atunci ar putea să îşi deschidă propria şcoală şi să demonstreze, pe piaţă, că sunt în stare să presteze în folosul comunităţii – „ceva” mai bine decât o fac şcolile celorlalţi. Nivelul de cunoştinţe poate fi testat periodic prin examene publice naţionale, acolo unde sistemul de testare privat nu este deja consacrat pe plan internaţional.

Având în vedere cele de mai sus, cum ar trebui finanţat învăţământul în noile condiţii? Cel mai bine ar fi lăsăm această opţiune integral la latitudinea părinţilor. Astăzi, peste tot în lume învăţământul este obligatoriu şi gratuit. În condiţiile subvenţionării de către stat, banii ar fi distribuiţi către părinţi sub formă de cupoane. Părinţii vor folosi aceste cupoane pentru a plăti serviciile şcolii preferate şi, eventual, le vor putea transforma în venituri dacă copilul lor va fi capabil să ardă etapele parcurgând doi ani de şcoală într-unul singur, de exemplu. Acest sistem ar asigura în sfârşit recompensarea elevilor buni şi a părinţilor care îşi dau silinţa – un element de care educaţia românească duce mare lipsă.

Nenumăraţi tehnocraţi nu încetează să deplângă calitatea învăţământului – şi pe bună dreptate. Doar când

vine vorba de soluţii greşesc. Şi asta pentru că refuză să apuce taurul de coarne şi să admită că problema educaţiei este în primul rând o problemă de proprietate, nu de management. Socialismul a eşuat din cauza absenţei proprietăţii private, nu fiindcă la conducere s-au aflat nişte necalificaţi. Acest lucru este unanim constatat istoric şi demonstrat teoretic. Însă „specialiştii" noştri ce zic? Că în învăţământ ne trebuie o reformă curriculară, o nouă lege, mai multă cercetare, „düstere integrate" şi fel şi fel de alte născociri. Nu veţi auzi de la ei cuvântul „privatizare". Sau „proprietate". De ce? Fiindcă „experţii" sunt oamenii sistemului; având mult de câştigat de pe urma lui, ei au cele mai mici motive să propună schimbări radicale.

Poate cea mai cunoscută propunere de „reformă", doleanţa colectivă a profesorilor şi a directorilor, a miniştrilor şi a sindicaliştilor, este mărirea salariilor. Creşterea remunerării angajaţilor este considerată măsura cu cel mai mare impact asupra îmbunătăţirii calităţii educaţiei; ar trebui luată imediat, fără alte comentarii. Această idee este firească, în logica birocraţiei şi a intervenţionismului.

Susţinătorii creşterii salariilor nu au nicio dovadă că, dacă planul lor ar fi pus în aplicare, atunci şcolile vor fi mai bune. În Indonezia s-a dublat salariul de bază al profesorilor, în perioada 2006 – 2015, ca element al unei noi viziuni care a mărit cheltuielile publice în educaţie la 20% din bugetul ţării şi care a reatestat competenţele profesorilor. Banca Mondială constată acum că, ei bine, nu s-a înregistrat niciun efect asupra performanţei elevilor în literatură, matematică sau ştiinţe. Zero diferenţă între şcolile unde s-a aplicat mai devreme mărirea de salariu şi celelalte. Nicio deosebire între performanţele elevilor acelor profesori care au primit mărirea de salariu de la bun început şi cele ale elevilor ai căror profesori au fost certificaţi şi salarizaţi ulterior. Nimic.

Creşterea salariilor profesorilor este, în cel mai bun caz, precum creşterea raţiei pentru sclavii care trag la

galere, îşi imaginează cineva că azi am fi avut galere dacă porţiile de hrană ar fi fost mai mari, vâslaşii mai sănătoşi şi mai eficienţi? îşi imaginează cineva că sclavia ar fi rezistat dacă stăpânii de sclavi ar fi lăsat jos biciul din când în când şi ar fi împărţit prăjiturele?

Eu nu contest că sporirea raţiei putea fi o măsură urgentă şi vitală (deci, morală) în unele situaţii pe vechile galere; la fel şi în sistemul nostru bugetar. Dar munca liberă este mai eficientă decât robia. Libertatea, posibilitatea de a inova şi de a coopera voluntar prin diviziunea muncii a dus la perfecţionarea navigaţiei. Noi suntem încremeniţi în galere, încă sperăm că regimul centralizat-militarizat din învăţământ poate să funcţioneze. În loc să-i lăsăm pe oameni liberi să-şi construiască şcoli şi să ofere servicii educaţionale, le mai aruncăm o coajă de pâine, să tragă mai tare, poate-poate nu ne scufundăm.

În mod ironic, atât de invocata creştere a salariilor deconspiră un fapt a cărui însemnătate este de obicei uitată în dezbaterile publice: importanţa stimulentelor. Cei care militează neîncetat pentru creşterea salariilor afirmă, implicit, că între calitatea muncii şi recompensă există o legătură naturală. Dar ei nu recunosc acest lucru explicit. Dacă ar face-o, atunci ar fi nevoiţi să admită că sistemul de servitute pe baza căruia funcţionează în prezent învăţământul nu oferă stimulentele necesare unei educaţii de calitate. Cum să clamezi neîncetat creşterea salariilor susţinând că astfel profesorii îşi vor face meseria mai bine, dar în acelaşi timp să ignori efectul depresiv asupra calităţii pe care îl are proprietatea de stat asupra şcolilor?!

Nu există vreo metodă prin care să sporeşti eficienţa şcolilor, câtă vreme acestea oricum pun mâna pe elevii arondaţi lor. Nu există nicio metodă prin care să-l stimulezi pe profesor, atât timp cât salariul lui este stabilit de Comitetul Planificării (chiar dacă nu se cheamă exact aşa). Nu există posibilitatea de a adapta educaţia în funcţie de particularităţile elevilor – părinţii din SUA, nu din România, se plâng că învăţătorii nu-şi adaptează stilul

astfel încât să-i motiveze pe copii să frecventeze cu plăcere şcoala. Dar, ceea ce pune capac la toate, nu există nicio modalitate prin care să compari productivitatea diverşilor profesori sau rentabilitatea diverselor programe educaţionale/şcoli, astfel încât să ştii în ce direcţie merită să investeşti şi cine este cu adevărat potrivit pentru meseria de profesor.

Sigur, unii se chinuie să opereze mici ajustări, alţii fac muncă voluntară din dragoste pentru copii, există chiar o economie de piaţă subterană (meditaţiile). Dar toate acestea sunt tentative firave de cârpire a sistemului. Problema fundamentală rămâne: nu avem un sistem capitalist în învăţământ.

Cum se poate trece de la organizarea socialistă a învăţământului la un sistem liberal? Un lucru trebuie spus răspicat: grupurile de presiune din învăţământ (sindicatele profesorilor, conducerea şcolilor, reprezentanţii ministerului) nu sunt interesate de însănătoşirea acestuia. Degeaba sunt invitaţi să îşi spună părerea, degeaba le cer jurnaliştii explicaţii; aceste grupuri nu vor mărturisi niciodată adevărul, deoarece menirea lor este tocmai aceea de a căpuşa sistemul. Cum să-şi dorească un sistem performant? Un sistem performant nu are nevoie de comitete de instrucţie pe la minister, nici de supraveghere în stil poliţienesc, nici de oameni care să vâneze posturi sau privilegii. Ce nu vor mărturisi niciodată sindicatele, directorii şi guvernanţii este faptul următor. După Revoluţia din

1989, grupurile de interese din CAP-uri, fabrici şi uzine s-au opus reformei: vechii ingineri agronomi, directorii fermelor şi uzinelor, sindicatele doreau un singur lucru: păstrarea *status-quo*-ul\ı\ şi salarii mai mari; aproape nimeni nu dorea privatizarea şi eficientizarea întreprinderilor, fiindcă asta presupunea restructurare, renunţarea la muncile şi activităţile inutile. În ţările unde nivelul de educaţie a fost mai ridicat şi filosofia liberală a câştigat minţile şi inimile oamenilor, reforma s-a făcut

rapid şi progresele nu au întârziat să apară. Spre deosebire, în România, vechii nomenclaturişti de partid au fost capabili să întârzie această profundă transformare. Presiunea celor care doreau limitarea puterii vechilor elite nu a fost suficient de mare şi, în consecinţă, România a bâltit într-o tranziţie îndelungată. Aşadar, doar o nevoie socială intensă poate duce la reformă în educaţie. Şi doar mărturisirea consecventă a adevărului, de către cei care îl conştientizează, poate trezi într-un număr suficient de mare de oameni dorinţa de de schimbare.

Reforma educaţiei reprezintă probabil cel mai ambiţios şi important obiectiv în sarcina unui program liberal. Liberalismul nu poate supravieţui fără educaţie. De exemplu, câtă vreme oamenilor le lipseşte educaţia economică, atât timp cât ei cad pradă iluziei că statul poate face şi altceva decât să redistribuie avuţia creată deja, cu efecte nocive asupra acumulării viitoare de capital, atât timp cât ei cred că dobândirea de resurse prin exercitarea violenţei sau prin păcălirea semenilor este o metodă eficientă de înavuţire, liberalismul nu are şanse. Nu întâmplător John Stuart Mill spunea că „cel mai important atribut al unui guvern este promovarea virtuţilor şi inteligenţei poporului”. Obiectivul primordial al politicii liberale trebuie deci să fie cultivarea acestor calităţi umane;

Instituţiile politice trebuie judecate în funcţie de capacitatea lor de a cultiva moralitatea şi inteligenţa oamenilor.

PENSIILE

Sistemul public de pensii nu a apărut ca urmare a unei presiuni populare, ci a fost impus de oamenii de stat. Nu este nimic de dezbătut aici, Otto von Bismarck însuşi a mărturisit că „planul lui era să mituiască clasa muncitoare”. Sistemul pensiilor de stat îi impozitează pe cei care muncesc şi le oferă un venit celor vârstnici; când tinerii, care sunt în prezent impozitaţi, vor ajunge la vârsta de pensionare, pensiile lor vor fi plătite cu banii pe care

statul îi va lua de la copiii lor – de la generaţia tânără din acel moment. Dacă înţelegem modul în care funcţionează sistemul de stat, atunci putem arunca în aer două mari mituri legate de el.

Primul mit se referă la ideea de „Fond de pensii”. În realitate nu există Fond de pensii. Banii colectaţi de la salariaţi nu se duc într-un depozit, nu sunt investiţi sau acumulaţi; ei sunt pur şi simplu cheltuiţi de stat în beneficiul actualilor pensionari sau, aşa cum s-a mai întâmplat, în alte scopuri. Salariaţii din prezent, care plătesc aceste taxe, nu pot decide când să profite de pe urma sumelor adunate, pentru simplul fapt că nu se strânge nimic; vârsta lor de pensionare şi nivelul pensiei vor fi decise de guvern, la momentul potrivit. Dacă suferă un accident şi mor, ei nu pot lăsa moştenire pensia, tocmai pentru că pensia nici nu există. Sistemul de stat nu se bazează pe acumulare, pe constituirea vreunui Fond, ci pe transfer între generaţii. El este, în esenţă, un sistem Ponzi sau o schemă Caritas: le ia banii unor oameni, cărora le promite nişte beneficii peste un timp, dar aceste beneficii vor fi acoperite din banii care vor fi luaţi de la următoarea cohortă de cetăţeni, cărora li se promite o pensie peste încă un timp şi aşa mai departe. El este cea mai de succes schemă Ponzi din istorie, fiindcă se bazează pe impozitare.

Al doilea mit este legat tocmai de această impozitare, branduită ca fiind „contribuţii de asigurări”. Sistemul de pensii de stat nu are nicio legătură cu conceptul de asigurare. Asigurarea presupune existenţa unui eveniment incert, care se poate produce şi împotriva căruia te asiguri. De asemenea, sistemul de asigurare se bazează pe faptul că nu toţi asiguraţii vor suferi de pe urma respectivului eveniment şi, drept urmare, prima de asigurare plătită de ei va fi folosită pentru acoperirea prejudiciului suferit de persoanele ghinioniste. Aşa funcţionează, de exemplu, asigurările de locuinţe sau de maşini. Este evident că „asigurarea de bătrâneţe” este o absurditate: fiecare dintre noi îmbătrâneşte, inevitabil; bătrâneţea nu este un

accident, un eveniment împotriva căruia să ne protejăm, ci o constantă implacabilă a vieţii umane. Prin urmare, noi nu ne „asigurăm” pentru bătrâneţe, ci eventual economisim pentru bătrâneţe, ştiind că va veni ziua în care nu vom mai putea lucra. Mai mult, dacă studiem sistemul public de pensii, vedem că el nu seamănă deloc cu funcţionarea unui fond de asigurare, prin care „norocoşii” îi salvează de fapt pe „ghinionişti”; salariaţii cu venituri mici vor avea pensii mici, iar cei cu venituri mari vor avea şi pensii mari, în plus, „solidaritatea” atât de invocată pentru justificarea pensiilor de stat este o pretenţie ridicolă, dacă ţinem cont de cele de mai sus şi de existenţa pensiilor speciale. De fapt, adevărata solidaritate şi ajutorarea vârstnicilor săraci nu are nicio legătură cu pensia, ci cu distribuirea unui venit minim, precum în cazul altor persoane sărace.

Impozitele specifice pentru pensie, aşa-numitele contribuţii sociale, au fost inventate nu pentru că ele ar fi fost necesare. Din moment ce plata pensiilor şi întreg circuitul banilor trec prin bugetul statului, prin cazanul comun în care se contopesc veniturile şi cheltuielile guvernului, născocirea unui nou impozit era, economic vorbind, inutilă. „Contribuţiile” au fost inventate din considerente politice, pentru a da impresia salariaţilor că „aici sunt banii dumneavoastră”; cu alte cuvinte, s-a urmărit prinderea în capcană a muncitorilor cu momeala că banii preluaţi de stat reprezintă de fapt baza unui drept viitor, acela de a beneficia de sumele acumulate. Aşa cum spunea cu îngâmfare preşedintele Roosevelt, „Aceste taxe nu au nicio treabă cu economia. Problema e politică toată ziua. Odată introduse aceste taxe, niciun politician nu se va putea atinge în veci de programul meu de securitate socială”. În dinamica intervenţionismului, schema asigurărilor sociale a reprezentat doar o metodă de extindere a impozitării pe marea masă a oamenilor, de creştere a bazei de impozitare în rândul salariaţilor.

Spre deosebire, pensia individuală privată este congruentă cu stimulentele favorabile stabilităţii

economice şi prosperităţii generale pe termen lung. Ea menţine treaz interesul omului pentru economisire şi înţelegerea faptului că pensia, în general, nu poate fi decât rodul acumulării de capital. Sistemul public de pensii anesteziază acest simţ al orientării către viitor, stimulează imprudenţa şi dezinteresul. Dacă oamenii pornesc de la prezumţia că pensia pică din cer sau din pixul primului ministru, atunci ei vor fi motivaţi să voteze cu populiştii care le promit pensii mai mari fără să le pese că societatea nu poate oferi aşa ceva decât dacă stocul de capital acumulat a crescut. Din păcate, cel mai adesea, tocmai creşterea populistă a pensiilor de stat şubrezește bugetul, sporeşte tentaţia de a reduce investiţiile, de a mări impozitele sau de a tipări bani, toate cu efecte dezastruoase asupra acumulării de capital. Sistemul de pensii publice este, astfel, inconsistent cu menirea lui; el nu poate asigura decât pensii mai mici faţă de cele disponibile într-un cadru privat, acolo unde volumul economisirilor este mai mare.

Ca în multe alte cazuri unde politicienii corupţi au căutat breşe pentru a-şi extinde controlul asupra vieţii cetăţenilor, şi în domeniul pensiilor s-a spus că indivizii sunt prea ignoranţi pentru a fi lăsaţi să-şi planifice singuri bătrâneţea; că este nevoie ca statul să aibă grijă de ei. Viaţa a arătat însă prea repede că această atitudine paternalistă este de fapt o abordare mafiotă. Dacă ignoranţa sau tentaţia patimilor este o problemă, atunci politicianul virtuos ar trebui să lumineze minţile oamenilor, oferind exemplu bun şi încurajându-i să privească pe termen lung. Cum ar spune economistul, soluţia optimă la lipsa de cunoaştere este educaţia, nu evitarea problemei. De fapt, este la mintea cocoşului că preluarea de către stat a asigurării bătrâneţii nu-i face pe oameni mai conştienţi de importanţa economisirii, din contră! Dar problema cu adevărat importantă este că, în absenţa virtuţilor, orizontul oamenilor de stat este îngrozitor de limitat comparativ cu al omului de rând. Politicianul nu este stimulat să

gândească dincolo de următorul ciclu electoral, pentru el esenţial este să obţină puterea. Prin urmare, paternalismul etatist este de o cruzime unică: le răpeşte oamenilor şansa de acţiona responsabil, plasând viitorul acestora – pensiile – sub controlul unor persoane al căror mandat se întinde de obicei pe 4 sau 5 ani şi care sunt inerent tentate să maximizeze nu volumul economisirilor, ci consumul. Situaţia sinistră în care se află sistemele de pensii publice oriunde pe glob ilustrează efectele dezastruoase ale acestei viziuni meschine.

O reformă liberală a pensiilor este pe cât de urgentă, pe atât de complexă, deoarece sistemul trebuie schimbat menţinând în acelaşi timp plata pensiilor actuale, care cumva corespund aşteptărilor unor generaţii inocente, ce au fost impozitate pe tot parcursul vieţii. Aceasta înseamnă menţinerea sau găsirea unor surse de finanţare; în bună măsură, această nevoie ar putea fi acoperită prin valorificarea activelor statului, dar şi din menţinerea unei cote (mai mici) a contribuţiilor sociale. Situaţia falimentară a pensiilor publice trebuie cumva suportată şi, dacă nu facem nimic, ea va continua să fie suportată ca şi până acum, printr-o fiscalitate ridicată pe muncă, dar şi de viitorii pensionari, care vor primi venituri mai mici decât predecesorii lor (raportate la salariul pe care l-au avut). Reforma nu evită acest sacrificiu; ea doar creează premisele unei prosperităţi viitoare, pentru copiii şi nepoţii noştri. Trecerea la pensia pe bază de acumulare trebuie să se facă opţional. Pentru categoriile de salariaţi care au contribuit relativ puţin şi care vor decide să iasă din sistemul public, acest lucru va însemna practic renunţarea la ipotetica pensie publică asupra căreia „ar fi avut dreptul”; salariaţii care au fost taxaţi o lungă perioadă din viaţă ar putea primi un cupon echivalent valorii impozitelor vărsate. Persoanele care abia acum îşi încep primul loc de muncă ar putea fi scutite complet de acest impozit, ele constituind prima generaţia care se va bucura de o pensie întreagă prin economisire şi acumulare.

ASISTENTA SOCIALĂ

De foarte multe ori, oamenii ajung să întâmpine dificultăţi majore în viaţă din cauza unor evenimente impredictibile, pentru că ajung să sufere accidente de muncă, se îmbolnăvesc subit, sunt loviţi de stihiile naturii sau, în cazul copiilor, fiindcă nu beneficiază de o minimă îngrijire şi educaţie. Caritatea privată a venit mereu în ajutorul acestor persoane, însă generozitatea este, din păcate, o virtute greu de cultivat. Liberalismul se pronunţă în favoarea susţinerii familiilor nevoiaşe şi a bolnavilor lipsiţi de resurse. Politicianul luminat trebuie să încurajeze spiritul caritabil, nu să-i pună beţe în roate, şi să propună măsuri de menţinere a coeziunii sociale – coeziune pe care polarizarea socială accentuată tinde să o rupă. Dacă oamenii nu dau dovadă de o mentalitate civică şi nu se gândesc la binele comun, atunci pacea socială este periclitată şi nici capitalismul nu se va dezvolta. Pentru a avea un sistem de piaţă, este nevoie de oameni care să vadă dincolo de scopurile strict personale şi să observe importanţa comunităţii în ansamblu. În ultimele decenii, ţările care s-au deplasat cel mai rapid către piaţă (Danemarca, Noua Zeelandă etc.) au fost ţările care s-au remarcat în fruntea clasamentului atitudinii civice (şi în partea de jos a clasamentului corupţiei).

Prin asistenţă socială ne referim la implicarea cetăţenilor, prin intermediul statului, în sprijinirea persoanelor foarte sărace. Asistenţa socială are o dublă semnificaţie: morală şi economică. Scopul său primordial reflectă una din cele mai nobile trăsături ale omului, aceea de a sta alături de semenii săi în momentele de slăbiciune ale acestora. Rolul său economic este de a oferi oamenilor nevoiaşi o parte din mijloacele necesare depăşirii sărăciei. Ca orice altă acţiune umană, asistenţa socială îşi atinge scopul dacă este exercitată cu discernământ. Câteodată, satisfacerea unor nevoi imediate şi urgente reclamă distribuţia de bunuri de consum; în ţările devastate de război sau în România după căderea comunismului, copiii

şi bătrânii aveau nevoie de alimente şi medicamente, iar ajutorul presupunea livrarea acestor produse. Însă trimiterea convoaielor umanitare, distribuirea de ajutoare băneşti sau de bunuri de consum răspunde strict unei nevoi imediate, ea nu abordează problema sărăciei într-o manieră viabilă.

Filosofia liberală contrastează cu viziunea reducţionistă care ţinteşte rezolvarea sărăciei exclusiv sau în principal prin acordarea de subvenţii la căldură, ajutoare, garanţii pentru credite etc. Aceste măsuri au utilitatea lor, aşa cum am spus, în situaţii disperate, dar altminteri subminează însuşi scopul declarat al asistenţei: creşterea bunăstării oamenilor. Acordarea ajutorului nu-şi atinge scopul dacă nu este făcută din compasiune şi cu înţelepciune. Atunci când binefacerea este de fapt cât se poate de interesată – de exemplu, fiindcă firmele de consultanţă câştigă comisioane grase, iar birocraţii se abonează la robinetul cu bani –, efectul său este cât se poate de nociv. Asistenţa socială nu este un scop în sine, ea capătă valoare prin racordarea cât mai precisă la problemele persoanelor sărace şi devine consistentă doar în contextul bunăstării majorităţii cetăţenilor. Ca orice cheltuială publică, asistenţa socială tinde să fie căpuşată de falşi nevoiaşi şi de cei care vânează prilejul de a mai suge fonduri gratis.

Instituirea ajutoarelor sociale nu rezolvă problema sărăciei, cel mult o suspendă temporar. Pe termen lung, ea subminează stimulentele pentru muncă şi economisire. Cu cât aceste ajutoare sunt mai vaste şi mai inflexibile, cu atât persoanele care le primesc sunt mai încurajate să rămână în situaţia în care se află şi să militeze pentru permanentizarea asistenţei. Dacă îngrijirea medicală este gratuită, educaţia de asemenea, o masă caldă disponibilă oricând, încălzirea este subvenţionată şi diverse indemnizaţii curg din bugetul statului, atunci unii oameni vor prefera un trai sărăcăcios, dar sigur, în schimbul unei vieţi îmbelşugate care vine la pachet cu multă muncă.

Aceasta creează o injustiţie pentru cetăţenii care lucrează şi plătesc impozite.

Un exemplu foarte bun de ţară (da, de o întreagă ţară) care a rămas în capcana sărăciei din cauza ajutoarelor (externe) este Nepalul. De decenii, economia nepaleză a fost considerată „în general lipsită de libertate" sau cel mult cu o libertate modestă, iar distanţa faţă de media globală a libertăţii economice a crescut în ultimii ani. Investiţiile străine reprezintă doar 0,1% din PIB. Şi ceea ce-i reţine pe investitori să vină în Nepal nu este altitudinea – în fond, sute de inşi plătesc 100.000 de dolari să ajungă pe Everest –, ci mediul toxic pentru afaceri. Absenţa investitorilor înseamnă penurie de capital, deci productivitatea muncii bate pasul pe loc, salariile rămân la nivel de subzistenţă, iar lumea nu îşi poate construi locuinţe mai sigure sau o infrastructură mai avansată. Care să fie explicaţia acestei situaţii dezolante? Abstracţie făcând de banii trimişi acasă familiilor de către emigranţi (uluitor, 25% din PIB!), Nepalul face rost de foarte mulţi bani din ajutoare externe. Ajutoarele externe reprezintă otrava care curge prin economia nepaleză şi distruge stimulentele locuitorilor şi ale administraţiei publice de a întreprinde reforme sănătoase. Nepalul este pe perfuzii de ajutoare externe încă din anii 1950. Prin anii '60, toate investiţiile locale erau finanţate din ajutoare! în anii '80 şi '90, cuantumul anual al granturilor şi împrumuturilor pentru dezvoltare oferite de Banca Mondială şi ţări precum Japonia reprezenta 7% din PIB. Aşa cum aprecia un comentator de la faţa locului, este greu de spus dacă Nepalul consumă ajutor extern sau dacă nu cumva ajutorul extern consumă Nepalul. Pentru că, după 60 de ani de asistenţă, rezultatul este zero. Subvenţiile nu au făcut decât să întreţină sărăcia. Banca Mondială arată acum că o treime din populaţia situată în afara zonelor orăşeneşti se află la 4 ore de mers de cel mai apropiat drum asfaltat. Chiar marele avocat al ajutoarelor externe, economistul Jeffrey Sachs, a recunoscut la un moment dat că Nepalul

este pe contrasensul dezvoltării economice.

Când ne uităm în istorie, vedem că sărăcia a dispărut nu fiindcă popoarele au adoptat programe docte anti-sărăcie. Sărăcia poate fi micşorată în mod durabil nu prin distribuţia de bunuri de consum, ci prin acumulare de capital, adică prin disponibilitatea mai multor mijloace de producţie. Se şi spune că, decât să dai nevoiaşului un peşte, mai bine îi oferi o undiţă şi-l înveţi să pescuiască. Aici trebuie să avem în vedere complementaritatea bunurilor de capital: anumite investiţii nu sunt rentabile decât dacă alte resurse complementare sunt disponibile. Cel mai simplu exemplu este cel al infrastructurii: investitorii străini vor fi reticenţi să deschidă fabrici în zonele sărace, lipsite de drumuri şi reţele de apă. Astfel, modernizarea drumurilor reprezintă o măsură foarte bună de atenuare a polarizării sociale şi regionale. Dar, ca întotdeauna, trebuie să evităm să tragem cu tunul în purice. Să construieşti autostrăzi în zone foarte puţin populate reflectă slăbiciuni intelectuale şi spirituale incompatibile cu binefacerea şi cu buna guvernare. Cel mai important lucru însă este calitatea instituţiilor. Acolo unde instituţiile nu sunt inclusive şi împiedică accesul oamenilor la locuri de muncă şi la capital, aceştia vor ajunge repede să depindă de stat. Dacă şomerul nu-şi poate găsi rapid un loc de muncă, deoarece iniţierea de afaceri este greoaie şi poverile fiscale însemnate, atunci el va rămâne la periferia societăţii. Nimeni nu poate afirma că permanentizarea ajutorului de şomaj îl va ajuta în vreun fel; cu siguranţă rezolvarea problemei stă în facilitarea iniţierii de afaceri şi în uşurinţa cu care oamenii pot încheia contracte de muncă.

Din perspectivă liberală, asistenţa socială îşi atinge scopul dacă este calibrată exact pe contextul şi nevoile individului, iar acest lucru se poate realiza de multe ori cel mai bine la nivel local. Cu cât programele de ajutoare sociale sunt planificate la un nivel mai centralizat, mai „de sus”, cu atât ele devin genul de măsuri (*one size fits all*)

şablonarde şi birocratice. Desigur, nu toate problemele pot fi rezolvate la nivel local, mai ales în comunităţile care sunt în ansamblul lor relativ sărace sau în ţări precum Nepal. Însă acesta nu este un argument pentru existenţa unei puzderii de ajutoare stabilite la nivel guvernamental. Un principiu util în creionarea asistenţei sociale este menţinerea acesteia la un nivel conceptual cât mai simplu, pentru a o face uşor de administrat. Scutirea de impozite sau introducerea unui impozit negativ pe venit (împreună cu stabilirea unui venit minim) sunt măsuri care respectă acest principiu şi nu distrug stimulentele pentru muncă.

COMERŢUL *r*

Să ne imaginăm o clipă că am fi nevoiţi să producem, fiecare dintre noi, toate bunurile pe care le consumăm. Dacă avem nevoie de roşii, atunci ar trebui să dăm cu sapa în grădină şi să plantăm noi înşine roşii. Dacă avem nevoie de brânză, nu am mai putea merge să o cumpărăm de la cioban sau de la magazinul unde se vând produsele fabricii de brânzeturi, ci ar trebui să creştem noi înşine oi sau vaci şi să producem brânză. Dacă avem nevoie de pâine, lucrurile ar fi încă mai complicate: ar trebui să deţinem un teren suficient de mare pe care să cultivăm grâu, să efectuăm toate lucrările agricole, să măcinăm grâul şi să deţinem propriul cuptor de făcut pâine; şi pentru a putea coace pâine tot timpul anului, ne-ar trebui un hambar în care să păstrăm grâul până la următoarea recoltă. Oricare din bunurile industriale de larg consum care constituie o prezenţă banală în viaţa noastră, precum frigiderul, maşina de spălat sau prăjitorul de pâine, ar fi cu siguranţă imposibil de produs doar prin forţe proprii. Ne putem imagina ce viaţă mizerabilă am duce în absenţa diviziunii muncii şi a schimbului: cu greu am avea ce mânca, chiar şi copiii ar fi nevoiţi să muncească pentru a trăi, iar timpul de odihnă abia dacă ar exista.

Diviziunea muncii reprezintă condiţia *sine qua non* a traiului îndestulat. Întreaga noastră civilizaţie se bazează pe schimb şi, mai departe, pe acumularea de capital care

rezultă din schimb.

Diviziunea muncii este mai productivă decât producţia în izolare, altminteri indivizii s-ar mulţumi să ducă o viaţă singuratică. Ea este atât de benefică din trei motive.

În primul rând, condiţiile fizico-geografice variază de la o regiune la alta, ceea ce influenţează producţia anumitor bunuri. De exemplu, bananierii pot fi cultivaţi în condiţii mai propice în anumite zone de pe continentul african decât în Germania. Pe de altă parte, zmeura beneficiază de factori naturali de creştere excelenţi în pădurile din România, nu în jungla amazoniană.

În al doilea rând, capacităţile de muncă şi abilităţile umane diferă de la individ la individ. Nu oricine poate juca baschet ca Michael Jordan, cânta la pian ca Richard Clayderman, conduce industria software-ului ca Bill Gates sau produce emisiuni de televiziune ca Oprah Winfrey. Este bine să ne dedicăm fiecare exploatării abilităţilor cu care ne-am născut.

În al treilea rând, specializarea permite oamenilor să-şi perfecţioneze cunoştinţele şi capacităţile native. Puţini se nasc genii. Dar concentrându-ne pe ceea ce ştim să facem cel mai bine, ne putem dezvolta capacitatea productivă şi putem deveni experţi într-un anumit domeniu. Adam Smith a realizat importanţa diviziunii muncii cu mai bine de 200 de ani în urmă. Referindu-se la activitatea unui fabricant de ace, el a observat că producţia de ace era împărţită în 18 activităţi distincte, fiecare fiind derulată de muncitori specializaţi. Cantitatea de ace obţinută zilnic era atât de mare, încât rezulta că fiecare salariat producea în medie 4 800 de bucăţi. Smith se îndoia că, dacă fiecare individ ar fi fost nevoit să fabrice de unul singur tot acul, el ar fi reuşit să producă mai mult de 20 de bucăţi zilnic.

Specializarea nu reprezintă o valoare absolută, ea nu este bună prin definiţie. Din contră, specializarea este favorabilă societăţii atât timp cât rezultă din acţiunile

legitime ale indivizilor. Dacă o persoană, în loc să-şi canalizeze eforturile într-o singură direcţie, preferă să-şi lărgească orizontul intelectual şi capacităţile fizice învăţând, pe lângă profesia sa de inginer, şi cum să cultive cartofi, şi cum să dreseze câini, şi cum să facă bere, atunci bunăstarea sa ar avea evident de suferit dacă cineva l-ar obliga să se ocupe doar de inginerie. În egală măsură, dacă oamenii preferă să se specializeze, ar însemna să le pricinuim un rău dacă i-am forţa să ne asculte părerile şi să-şi împrăştie efortul în multe direcţii. Istoria ne arată că beneficiile specializării surclasează pretinsele efecte negative ale acesteia, altminteri societatea umană nu ar fi evoluat la stadiul pe care îl cunoaştem în prezent. Pe lângă aceste consideraţii, putem afirma cu certitudine că interzicerea diviziunii muncii ar micşora productivitatea oamenilor într-un asemenea grad, încât bunăstarea societăţii s-ar reduce la cea cunoscută de strămoşii noştri primitivi. Ca un corolar, scăderea producţiei ar face imposibilă susţinerea vieţii miliardelor de locuitori ai planetei, cea mai mare parte a acestora fiind probabil condamnaţi la dispariţie.

Specializarea înseamnă că faci schimb: vei vinde ceea ce produci tu, de dragul achiziţiei produselor fabricate de alţii. Schimbul este neapărat avantajos pentru ambele părţi, deoarece altminteri el nu ar avea loc. Doi indivizi recurg la schimburi deoarece ambii cred că vor beneficia de pe urma lui. Dacă unul dintre ei s-ar aştepta să piardă, atunci schimbul nu ar avea loc. Schimbul nu înseamnă că bunurile tranzacţionare au valoare egală pentru cele două părţi. Dacă Gabriela îi oferă lui Mihai un sandviş cu brânză cerându-i în schimb să-i împrumute trotineta, rezultă că pentru Gabriela sandvişul este mai puţin important decât mersul cu trotineta, iar pentru Mihai este invers – sandvişul este mai important.

Din cele de mai sus reiese foarte limpede că schimburile între indivizi şi între ţări sunt mereu echilibrate. Nicio ţară nu poate avea deficit pe ansamblul

schimburilor sale, fiindcă atunci ar însemna că ea cumpără mai mult decât vinde; şi cine ar fi prost să-i dea bunuri gratis? Este adevărat, relaţiile dintre doi actori economici se pot solda cu un surplus sau cu un deficit. Eu, de exemplu, am un permanent deficit în relaţia cu Mega Image: de la Mega Image doar cumpăr, de vândut, nu-i vând nimic niciodată. Ar fi o dovadă de nerozie ca cineva să afirme că dezechilibrul din comerţul meu cu Mega Image este în defavoarea mea, că devin mai sărac cu fiecare nou drum la magazin. În realitate, prezenţa magazinului şi posibilitatea de a-i cumpăra produsele mă fac infinit mai bogat decât aş fi dacă cineva m-ar forţa să produc eu însumi toate lucrurile trebuincioase, de la hârtie igienică la marmeladă, de la banane la déodorante. Desigur, am un „deficit comercial" cu Mega Image, dar acest lucru este nerele-vânt, deoarece am un excedent comercial cu universitatea la care lucrez, căreia îi vând forţa mea de muncă şi de la care nu cumpăr nimic, niciodată. Acesta este jocul schimburilor, frumuseţea diviziunii muncii. Nimeni nu este atât de nătâng încât să susţină interzicerea comerţului cu Mega Image, deşi aproape toată lumea are deficit cu acest magazin.

Din păcate, imediat ce discuţia se ridică la un etaj intelectual superior şi la un nivel de abstractizare care scapă multora dintre semenii noştri, există numeroşi afoni care reclamă deficitele comerciale pe care o ţară le are cu o alta. Aceasta este o problemă închipuită. Dacă vrem să cumpărăm ceva de la francezi, atunci trebuie musai să dăm ceva la schimb – francezilor sau altora. Unii se vaită: „România este doar o piaţă de desfacere". Absurd! România nu poate fi doar o piaţă de desfacere. Bine ar fi ca România să fie doar o piaţă de desfacere, dar din păcate nu aşa stau lucrurile. Dacă economia ar fi o piaţă de desfacere, atunci înseamnă că românii doar ar consuma, fără să producă nimic; am importa de toate, şi din Franţa, şi din Turcia, şi din China, fără să dăm nimic la schimb; am sta cu burta la soare toată ziua, aşteptând să ne vină

mâncarea, hainele şi maşinile de la alte popoare. Dar de ce ar vrea francezii şi turcii şi chinezii să ne facă atâtea cadouri, să ne ţină în cârcă fără să ne ceară nimic? În asta constă absurditatea ideii de piaţă de desfacere. În realitate, trebuie să vindem la rândul nostru ceva, astfel încât să obţinem mijloacele necesare achiziţionării bunurilor din străinătate. Fie că vindem mărfuri, fie că vindem servicii turistice, fie că muncim în străinătate (milioane de emigranţi trimit bani în ţară), fie că ne împrumutăm – cumva trebuie să facem rost de resurse. Nicio ţară nu este piaţă de desfacere. Ne putem alina cu gândul că poate copiii copiilor noştri vor trăi într-o lume în care nu vor mai trebui să facă niciun efort şi nişte roboţi vor munci în locul lor, dar momentul acela încă nu a sosit.

De ce obţin oamenii beneficii de pe urma specializării şi a comerţului? Fiindcă ei au costuri de oportunitate diferite; fiindcă, aşa cum am mai spus, noi toţi suntem diferiţi. Nu ne pricepem la fel de bine şi la gătit, şi la spart lemne. Aşa că cel care se pricepe mai bine la gătit e bine să stea la cratiţă, iar cine se pricepe mai bine la tăiat lemne să meargă să spargă lemne. Cum ar fi zis Adam Smith, primul are un avantaj absolut în prepararea mâncării, celălalt are un avantaj absolut în spartul lemnelor. Cei doi şi-ar irosi munca dacă s-ar dedica ambelor activităţi; ei ies în câştig dacă fiecare face ce ştie mai bine şi schimbă între ei roadele muncii lor.

Dar dacă unul dintre cei doi îl întrece pe celălalt la ambele capitole? Dacă el este mai productiv şi la bucătărie, şi la spart lemne? Are vreun sens să se specializeze sau ar fi bine mai degrabă să trăiască singurel, producând ambele bunuri? Aşa cum a răspuns David Ricardo în secolul al XIX-lea, are sens în continuare să se specializeze, anume în producţia bunului în care este cel mai productiv; după cum a spus Ricardo, să se specializeze în producţia bunului în care are un avantaj comparativ.

Vedem aşadar cât de greşit este să ne panicăm că,

dacă Franţa este mai productivă decât România în toate domeniile, atunci înseamnă că nu are sens să facem comerţ cu Franţa. Fals. Chiar dacă francezii sunt mai productivi decât noi la toate capitolele – ceea ce pare şi logic să se întâmple, fiindcă Franţa are o cantitate mai mare de capital investit pe lucrător –, ei înşişi au interesul să se concentreze pe producţia bunurilor unde sunt cei mai productivi. Procedând astfel, vor cumpăra de la noi restul produselor.

Populiştii care urmăresc răspândirea panicii nu se opresc însă aici. Dacă Franţa subvenţionează producţia de mere, atunci, afirmă ei, înseamnă că francezii vor putea produce mai ieftin şi maşini industriale, dar şi mere, iar noi vom fi nevoiţi să importăm ambele lucruri, fără posibilitatea de a produce ceva şi sfârşind prin a fi o simplă piaţă de desfacere. Nu, nu înseamnă asta; înseamnă doar că populistul tot nu a înţeles principiul avantajului comparativ. Dacă francezii îşi sacrifică venitul pentru a vinde cele mai ieftine mere, atunci românii se pot specializa pe fabricarea de suc din mere franţuzeşti. Este alegerea francezilor ce vor să producă; întotdeauna va rămâne ceva de făcut şi pentru români. Dacă francezii vor dori să exporte maşini şi mere în România, atunci o vor face doar la schimb cu ceva – în schimbul unor bunuri la a căror producţie ei înşişi au renunţat.

Este important de înţeles corect principiul avantajului comparativ. România exportă astăzi, printre altele, confecţii textile şi servicii turistice. În viitor, este posibil ca România să nu mai exporte confecţii, dacă alte naţiuni vor deveni mai eficiente decât noi în acest domeniu. La fel de bine însă, România îşi poate valorifica mai bine potenţialul turistic şi poate deveni şi mai eficientă în acest domeniu. Aceasta înseamnă că ţara noastră ar deveni mai ineficientă în producţia de confecţii, nu în termeni absoluţi, ci relativi. Atunci când devii mai eficient într-un anumit domeniu, înseamnă că devii relativ mai ineficient în alt domeniu. Cu cât te pricepi mai bine să

oferi servicii turistice, cu atât este mai costisitor să fabrici confecţii. Prin urmare, reţineţi că atunci când unele industrii autohtone îşi pierd din piaţa de export, acest lucru nu se datorează neapărat faptului că în aceste industrii se munceşte mai prost, ci faptului că alte ramuri economice au devenit mai rentabile.

Nu este sarcina statului să descopere ce trebuie să se producă. De fapt, ar fi şi imposibil. Aşa cum am arătat, guvernul nu posedă o bază ştiinţifică prin care să determine ce produse sunt dorite de consumatori, ce investiţii trebuie făcute şi către ce direcţii trebuie orientate resursele. Statul nu trebuie să împiedice diviziunea muncii şi schimbul voluntar, asta e tot.

Orice măsură de inhibare a schimbului este o măsură anti-liberală, care sufocă dreptul de proprietate şi posibilitatea omului de a decide liber. Beneficiile libertăţii comerţului simt atât de evidente, chiar şi la nivelul celor lipsiţi de educaţie economică, încât protecţioniştii şi populiştii au fost nevoiţi să facă mereu recurs la emoţii, să strecoare teama şi să stoarcă din partea publicului larg adeziuni iraţionale pentru proiectele lor clientelare. Aşa stă, de exemplu, treaba cu argumentul distrugerii locurilor de muncă. S-a afirmat că, dacă achiziţionăm ciocolată din Franţa sau roşii din Turcia, muncitorii şi agricultorii români îşi pierd locurile de muncă. De ce să importăm ciocolată când, vorba reclamei, „ciocolată avem şi noi în România”? Avem, sigur că avem, dar rostul politicii liberale este să promoveze binele întregii societăţi, nu interesele unei bresle, precum în timpul feudalismului. Orice schimbare a preferinţelor consumatorilor atrage după sine necesitatea restructurării producţiei. De asta este atât de important antreprenoriatul! Unele locuri de muncă dispar, altele apar tot timpul. Aşa că locurile de muncă distruse de către importuri reprezintă doar o faţă a problemei. Simultan, cumpărătorii bunurilor mai ieftine din import economisesc bani cu care îşi pot permite să cumpere alte bunuri, contribuind astfel la crearea de noi

locuri de muncă.

Din perspectiva impactului asupra locurilor de muncă, schimbul este precum o inovaţie. În loc să ne uităm cum România exportă grâu şi importă automobile, să ne imaginăm că grâul se transformă în maşini graţie magiei unui vrăjitor. Nu este extraordinar să avem la dispoziţie o baghetă magică cu ajutorul căreia să putem transforma bunurile de care dispunem în altele, pe care nu le avem? Din păcate, bagheta magică nu există, dar avem posibilitatea schimbului. Prin comerţ transformăm practic grâul în automobile. Astfel, nu mai este necesar să dedicăm resurse producţiei de automobile; ne putem concentra pe cultivarea grâului sau putem începe să producem programe informatice – orice altceva răspunde nevoilor oamenilor.

Ca excepţie de la beneficiile liberului schimb este doar siguranţa naţională. Aici intervine un considerent politic, deci care nu are treabă cu ştiinţa alocării resurselor. Dacă, de exemplu, autoritatea politică estimează că riscul unui război este însemnat, atunci ea va dispune ca ţara să fie în măsură să producă bunurile necesare pentru a putea satisface nevoile esenţiale ale publicului pe timp de război. Evident, este ridicol să aplicăm argumentul siguranţei naţionale la producţia vastei majorităţi a bunurilor, de la biciclete la îngheţată. Chiar şi armele necesare pe timp de război pot fi confecţionate mai eficient de companii private, concurenţiale. Argumentul capătă substanţă doar în funcţie de contextul istoric. Dacă decidentul politic crede că există riscul ca ţara de la care până mai ieri importam carne să ne invadeze şi să instituie o blocadă care ar face imposibilă aprovizionarea cu came de la alţi parteneri comerciali, abia atunci există un motiv pentru subvenţionarea unor ferme de porci şi constituirea unor rezerve strategice de carne. După cum orice om matur îşi poate da seama cu uşurinţă, argumentul securităţii naţionale are un rol extrem de limitat în justificarea

intervenţiei politice asupra liberului schimb.

IMIGRAŢIA

Liberalul este umanist. Îşi doreşte ca instituţiile sociale să permită dezvoltarea şi afirmarea individului, înţelegând că prin respectarea proprietăţii private se creează condiţii propice pentru o civilizaţie înfloritoare şi pentru creşterea prosperităţii generale. De aceea liberalul promovează toleranţa şi comerţul neîngrădit, opunându-se cenzurii şi oricăror forme de asuprire şi exploatare.

Din această perspectivă, dreptul la liberă migraţie pare de la sine înţeles. Apreciem libera migraţie deoarece, cumva, o opunem lagărului şi politicilor totalitare. Dar oare chiar aşa stau lucrurile sau mai încap nuanţe, elemente de care trebuie să ţinem cont pentru a emite o judecată rezonabilă pe problema imigraţiei contemporane? Concret, aprobăm politica UE în domeniul imigraţiei sau simpatizăm mai degrabă cu reacţia Ungariei, care a ridicat un gard împotriva imigranţilor? Pe scurt, niciuna din cele două nu e bună.

Observaţia fundamentală care, cred, merită făcută, este aceea că există o diferenţă între libertatea comerţului şi libertatea de mişcare a oamenilor: diferenţa constă în aceea că oamenii poartă cu ei idei. Libertatea comerţului este în esenţă o astfel de idee. Ea aparţine unei civilizaţii, s-a născut în mintea unor oameni – deloc întâmplător, acei oameni împărtăşeau anumite valori şi convingeri despre viaţă şi lume. Cu alte cuvinte, capitalismul nu s-a născut dintr-un determinism fizico-biologic („Avem capitalism fiindcă aşa e natural”), ci pe un fond ideatic propice. Căci natural este şi să cultivi relaţii bune cu semenii tăi, dar şi să-ţi doreşti să moară capra vecinului. Violenţa şi cooperarea, ambele sunt variante de acţiune deschise omului. Capitalismul, ca sistem extins al cooperării sociale prin diviziunea muncii, reflectă o anumită orientare a oamenilor, o cultură specifică.

Este destul de evident că nici democraţia, nici capitalismul nu sunt invariante cultural. Adică ele nu pot

exista acolo unde lumea nu le apreciază. Exemplul comunităţii Amish din SUA îmi vine mereu în minte când discut astfel de probleme: acei oameni trăiesc într-un sistem socio-economic în bună măsură diferit de cel al majorităţii, deoarece au alte convingeri. Eşecul „exportului de democraţie” în anumite ţări africane sau din Orientul Mijlociu pare să dea dreptate ideii că democraţia nu poate fi implementată în societăţile care o detestă.

Totul se rezumă la idei şi cultură. De aceea este poate important să luăm din când în când o pauză de la mersul vieţii cotidiene şi să ne întrebăm: cum evoluează cultura? Oare cutare idee este compatibilă sau nu cu instituţiile sociale pe care s-a clădit progresul nostru material recent? În jurul acestei chestiuni trebuie să discutăm problema imigraţiei. Unii analişti sunt de acord că imigraţia poate schimba normele culturale, dar opinează că nu avem motive serioase de îngrijorare: valuri de imigraţie s-au înregistrat şi în trecut, iar cultura a evoluat tot timpul ca urmare a amestecului de popoare şi tradiţii. Dar se justifică acest optimism? Dacă ne uităm la SUA – o ţară caracterizată printr-o mobilitate socială relativ ridicată –, vedem că segregarea persistă. Oamenii comunică între ei, dar nu prea se unesc. În societatea noastră democratică, acest lucru este important în mod deosebit deoarece majoritatea decide politicile publice. Şi nu ar trebui să ne fie indiferent din cine este formată majoritatea sau, mai corect spus, care sunt ideile promovate de majoritate. De exemplu, guvernul unei ţări cu foarte mulţi pensionari va fi tentat să aprobe măriri de pensii care favorizează vârstnicii, dar măresc povara fiscală suportată de tineri. Dacă un grup însemnat din societate promovează naţionalismul (economic sau de alt fel), atunci foarte probabil guvernul va duce politici (economice sau de alt fel) protecţioniste. Iar politicile publice determină bunăstarea societăţii pe termen lung, nivelul de trai al generaţiilor viitoare.

De asemenea, se cuvine să remarcăm o diferenţă

importantă între diferite momente istorice. Nu toate migraţiile sunt la fel. La începutul secolului XX, când zeci de mii de oameni debarcau chiar şi într-o singură zi pe ţărmurile Statelor Unite, ei erau mânaţi de dorinţa de libertate, de construire a unei vieţi mai bune. Imigraţia contemporană în UE pare să fie în bună măsură mânată de obţinerea unor ajutoare sociale; din acest punct de vedere, imigraţia este într-un fel subvenţionată.

Filosoful şi economistul liberal Murray Rothbard, mult timp un partizan al liberei imigraţii, şi-a schimbat părerea despre migraţie în momentul în care a observat că strămutarea populaţiei a fost o metodă folosită de diverşi dictatori pentru a dezagrega opoziţia. De exemplu, stimularea etnicilor ruşi de a se muta în Estonia şi Letonia a urmărit distrugerea tradiţiilor popoarelor baltice. Deci migraţia nu este lipsită de semnificaţii politice, iar acestea nu ar trebui să ne lase indiferenţi.

Vă propun să facem un mic exerciţiu: să ne imaginăm că sute de mii sau milioane de socialişti fervenţi aterizează în România pentru a-şi promova ideile (confiscarea proprietăţii private, planificarea centralizată a economiei etc.), la fel cum fac, de pildă, misionarii şi predicatorii unor culte religioase. Să presupunem că ei nu urmăresc iscarea unui război civil şi acapararea prin forţă a puterii, aşa cum s-a întâmplat în istorie, ci se mulţumesc să folosească doar mijloace democratice: dreptul la liberă exprimare şi dreptul la vot. Nu ar reprezenta totuşi această imigraţie o ameninţare serioasă pentru siguranţa şi bunăstarea cetăţenilor şi a generaţiilor viitoare? Ba da, dat fiind că, în calitate de cetăţeni ai României, ei ar putea înclina balanţa politică în sensul adoptării unor politici potrivnice bunăstării.

Poate părea greu de acceptat, dar este o diferenţă între libertatea comerţului şi imigraţia neîngrădită: omul nu-şi poate schimba ideile atât de uşor pe cât îşi poate schimba pantofii. Aprecierea filosofiei liberale necesită o anumită educaţie, asimilarea unor valori. Importanţa

acestui aspect a fost subevaluată în deciziile din trecut ale liderilor politici europeni.

Cele de mai sus nu ar trebui interpretate în niciun fel ca o pledoarie pentru ridicarea de ziduri sau garduri împotriva refugiaţilor sau a sărmanilor care caută în mod fundamental onest o viaţă mai bună. În legătură cu aceştia, perspectiva liberală asupra ajutoarelor sociale rămâne la fel de valabilă: oamenii aflaţi în situaţii disperate ar trebui salvaţi şi ajutaţi să se integreze într-o societate prosperă şi virtuoasă.

RELIGIA

Liberalismul este o filosofie politică, el se ocupă cu lucrurile lumeşti, cu definirea instituţiilor şi practicilor sociale care promovează bunăstarea oamenilor. Religia vorbeşte despre „lumea de apoi”. Religia şi liberalismul sunt două lucruri diferite, însă nu în mod necesar incompatibile; ele intră în conflict nu dacă nu sunt bine separate, ci dacă nu se completează armonios.

Fapt este că distingem mai multe curente religioase şi că nu toţi oamenii sunt religioşi. Dar tot adevărat este şi faptul că maniera în care oamenii se raportează la viaţa de apoi, la Dumnezeu sau la originea moralităţii dictează acţiunile pe care ei le întreprind în viaţa de zi cu zi. Modul în care ne comportăm şi deciziile pe care le luăm reflectă nu doar educaţia primită în cei şapte ani de-acasă, abilităţile însuşite, informaţiile ştiinţifice învăţate în şcoală şi concluziile trase din interacţiunile sociale, ci şi perspectiva generală asupra vieţii: propria noastră conştiinţă.

După o viaţă petrecută în răspândirea liberalismului, Murray Rothbard conchidea că politica şi viaţa personală sunt doar aparent lipsite de legătură; că liberalismul este doar teoretic compatibil cu orice precepte culturale, religioase sau morale; că grupul liberalilor nu poate fi compus şi din libertini, şi din conservatori, şi din creştini, şi din atei, şi din alte persoane, indiferent de orientări sau preferinţe; că cineva nu poate fi, în plan politic, un

apărător devotat ai dreptului de proprietate privată şi, simultan, în viaţa de zi cu zi, să se dovedească o lichea şi un escroc. „Cineva poate să facă toate lucrurile astea, teoretic; dar în practică, psihologic şi sociologic vorbind, este imposibil”. În realitate, caracterul nostru este reflectarea valorilor lăuntrice, a ideilor în care credem. Liberalismul nu poate fi predat de persoane frivole sau cinice, cărora le lipsesc virtuţile necesare convieţuirii paşnice în societate. Liberalismul găseşte teren fertil în minţile oamenilor care împărtăşesc o anumită viziune asupra umanităţii.

Ştiinţa justifică liberalismul, însă liberalismul nu poate avea succes fără valori morale. Prosperitatea se clădeşte pe economisire şi investiţie, dar economisirea necesită cumpătare, iar investiţia – prudenţă. Oamenii văd sensul muncii dacă se pot bucura de roadele acesteia; liberalismul preţuieşte munca şi combate violenţa, el poate fi considerat o filosofie a dreptăţii. Oamenii au de câştigat din relaţiile comerciale, dar comunitatea nu se clădeşte pe comerţ, ci pe legăturile personale dintre indivizi şi, acolo unde acestea lipsesc, pe bunătate şi pe toleranţă. Liberalismul promovează interesele pe termen lung ale tuturor, iar gândirea strategică necesită înţelepciune. Liberalismul are în centru omul, cu preferinţele şi aspiraţiile sale; cum să doreşti afirmarea omului dacă nu-l iubeşti?

Munca cinstită şi hoţia (crima) sunt cele două posibilităţi de trai ale omului; în fiecare dintre noi se află un ticălos şi un nobil, un laş și un erou. Liberalismul arată că doar prin muncă şi sacrificiu suntem în măsură să zidim o bunăstare durabilă pentru întreaga societate. „Omul este un sfânt în devenire”, a reţinut Rafail Noica din învăţăturile duhovnicului său. Putem adăuga: nu ştie el sigur cât de departe va ajunge, însă liberalismul îi oferă condiţii pentru cultivarea virtuţilor.

Impozitarea activităţilor caritabile, implicit a Bisericii, este contrară spiritului liberal. Autoritatea

politică trebuie să se concentreze pe realizarea obiectivelor de interes comun, să asigure pacea şi, nu în ultimul rând, să intervină în favoarea celor neajutoraţi atunci când nimeni altcineva nu o face. Să amendezi acţiunile organizaţiilor care se dedică tocmai acestui din urmă scop este o absurditate.

CONCLUZIE

Liberalismul poate respira cu un singur plămân, cel al logicii economice şi ai dreptului de proprietate. Baza ştiinţifică a liberalismului este solidă precum o stâncă; niciuna din ideologiile care l-au concurat nu au putut demonstra că bunăstarea materială a omenirii poate fi promovată altfel decât prin diviziunea muncii şi cooperarea voluntară în cadrul proprietăţii private. Experimentele colectiviste s-au dovedit, rând pe rând, falimentare.

Liberalismul nu este însă complet şi nu poate triumfa fără al doilea plămân, cel al virtuţilor şi al obligaţiilor morale. Neglijarea acestui aspect a făcut ca omenirea să se zbată, decenii după decenii, în apele tulburi ale intervenţionismului, între capitalism şi socialism. În democraţiile contemporane, apetitul pentru putere s-a dovedit adesea insaţiabil; iar patimile celor care în viaţa socială nu au găsit înţelegere şi duioşie, ci doar egoism şi calcule reci, au determinat ascensiunea populismului resentimentar.

Libertatea ne oferă o sferă de intimitate şi de autonomie, dar nu justifică egoismul. Libertatea este preţioasă tocmai pentru că ne dă ocazia să fim modeşti şi generoşi, atenţi la cei din jur şi la nevoile lor. Ca filosofie politică, liberalismul oferă oamenilor drepturile necesare propriei afirmări şi le transmite datoria de a face bine.

Sugestii bibliografice

1. Constant, Benjamin. 1819. *De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes*

2. Hayek, Friedrich. 1960. *The Constitution of Liberty*

3. Hayek, Friedrich. 1944. *The Road to Serfdom*
4. Locke, John. 1689. *Two Treatises on Government*
5. Mill, John Stuart. 1859. *On liberty*
6. Mises, Ludwig von 1949. *Human Action*
7. Mises, Ludwig von 1927. *Liberalismus*
8. Rothbard, Murray. 1982. *Ethics of Liberty*
9. Smith, Adam. 1776. *An Inquiry into the nature and Causes of the Wealth of Nations*
10. Spencer, Herbert. 1884. *The Man Versus the State*
11. Toqueville, Alexis de 1835. *De la démocratie en Amérique*

V₂.7

partea I: Fundamentul liberalismului 5
Scopul liberalismului 7
Acţiunea umană, raritatea resurselor şi dreptul de 72
proprietate
Egalitatea drepturilor şi inegalitatea veniturilor *20*
Calculul economic: capitalism contra socialism 37
partea A ii-A: Acţiunea politică şi liberalismul 47
Natura statului 43
Statul, birocraţia şi economia 46
Dinamica intervenţionismului 54
PARTEA A III-A: Politici liberale 65
Liberalismul şi politica 67
Impozitele 69
Inflaţia 78
Subvenţiile pentru firme *84*
Deficitul bugetar *87*
Educaţia 97
Pensiile 702
Asistenţa socială 706
Comerţul 7 7 7
Imigraţia 720
Religia 723
Concluzie 725
Sugestii bibliografice 127

Cuprins